

НОСИР ФОЗИЛОВ

САЙЛАНМА

ИККИ ЖИЛДЛИК

I
Жилд

Қиссалар

Тошнент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

ОҒИМ

Биринчи боб

Эрта баҳор.

Учи қири йўқ кўм-кўк дала. Бутун борлиқ уйғонган: жон-жониворлар ҳаракатга тушган, қушлар сайрайди, оғзи кўкка теккан қўзи—улоқлар ўтлоқларда яйраб, ўтлаб ўйнашади. Қирларда сурув-сурув қўйлар, пода-пода қорамоллар, уюр-уюр йилқилар... бошларини ўтдан кўтаришмайди. Осмон ҳам худди ердан андоза олгандек кўринади: қалқиб юрган паға-паға момик булутлар ер бағрида ёйилиб юрган сурув-сурув қўйларга, кенг ва тиниқлиги ер узра тўшалган кўм-кўк майсага жуда-жуда ўхшаб кетади. Бир бечора сўфитўрғай табиат кашф этган ўхшашликларнинг фарқига етолмаётгандак ҳавода муаллақ туриб вижирлайди; афтидан на кўкка чиқишга, на ерга тушишга кўзи қиймайди. Ҳавода гоҳ қалқиб, гоҳ қанот силкиб учиб юрган қорақуш ерга термилиб насиба қидиради. Йўл чеккасида худди муллабаччалардек икки қўлнинг кўксига қўйиб турган юмронқозиқ уни кўриб, нинга шўнғиб кетади...

Кечагина ёққан жала ўт-ўланлар билан гиёҳларни чайиб ўтибди. У ер-бу ерда баҳор элчилари бўлмиш бойчечаклар билан долаларнинг япроқлари ниш уриб туртиб чиқиб, чучмомаларнинг кўм-кўк гунчалари лаб ёрай деб турган пайт. Ҳаммаёқда баҳор шодиёнаси, баҳор руҳи, баҳор сози... Бироқ...

Бироқ, кечаги ёмғирдан чанг бости бўлган арава йўлда келаётган уч йўловчининг қовоқлари негадир солиқ, одимлари негадир ишончсиз эди. Улар кўринишларидан ота-болаларга ўхшарди. Уртада — қирқ беш-эллик ёшларни уриб қўйган, эғнида ранги ўчиб, тўзғиб кетган қора чопон, бошида қоракўл тумоқ, қўлида дўм-бирасини тутиб, бир киши кўнгилсиз одимлаб келарди. Боласининг кичикроғи, отасининг қўлидан маҳкам ушлаб олган, тинмай атрофга қарар, бор мавжудотни ўз кўзи билан тўйиб кўриб қолгиси келар, баъзан эса ҳо-

риб бораётган дадасига саволлар бериб, жаҳлини чиқарар эди. Дадаси негадир сўлғин кўринарди. У йўлга чиққандан бери болаларига бирор оғиз сўз демас, деган бўлса ҳам кичкина ўғлига: «Осилмай, тез-тез юр!», «Кўп бидирлайверма!» дейишдан нарига ўтмасди. Дадасининг авзойига қараб, катта ўғли ҳам оғиз очмасди; у хуржунини елкасига ташлаб олган ҳолда жим, атрофни томоша қилиб келарди. Йўл чеккасида сўқа ҳайдаб юрган йигитлар, негадир хурсанд кўринишарди: бир-бирларига гап отишиб, қийқиришиб кулишар эди.

Йўловчилар сўқачиларнинг олдига етганларида йўл икки томонга айрилди. Улар ҳангу манг бўлишиб, қаёққа борарини билмай, бир оз туриб қолишди.

— Энди қаёққа борамиз, дада?— деб сўради кичкина ўғил ҳайрон бўлиб.

— Мен сенга айтдим-ку, кўп бидирлайверма, деб,— деди дадаси унга. У яна жим бўлиб қолди.

Йўловчи болаларини эргаштириб, йўл чеккасида омоқ қулоғини ушлаб қўш ҳайдаётган чолнинг олдига борди.

— Ассалому алайкум, отахон.

— Ваалайкум ассалом,— деди чол омоқчинини тўхта-таркан, белини ушлаб.

— Деҳқончиликка барака.

— Раҳмат.

— Бу кимнинг ерлари, отахон?

— Кимники бўларди, укам, колхозники,— деди ҳалиги чол. Кейин қўли билан ишора қилиб кўрсата бошлади:— Ҳув анави кўринган дарахтдан энг четки сўқачигача ҳаммаси «Ленин» колхозига қарашли ер, укам... Ҳа, шунақа, колхоз ишларни йириклаштириб юборди... Ҳўш ўзингизга йўл бўлсин, ука?..

Саволни беришга бериб қўйиб, чолнинг жавобидан эсанкираб қолган йўловчи, чолнинг «йўл бўлсин?»ига «алай бўлсин» ҳам демай, тўппа-тўғри ўзига керагини сўраб қўя қолди:

— Яккатутга қайси йўл билан борилади?

— Уни мен билмадим, ука, мен ҳам ўзингизга ўхшаб, колхозга яқинда келганман,— деди чол уни ҳам колхозга киргани келаётган одам фаҳмлаб.— Ҳув анави бу ёққа келаётган одам 'ячейкамиз'¹ бўлади, ўшанга учрашинг, айтиб беради...

¹ Бу сўз унинг хизматига ҳеч тўғри келмаса ҳам уни шундай деб аташар эдилар. Аслида эса, у янгидан тузилган колхоз бригадасининг ҳисобчисли эди.

Чол омоч етакловчи болага «торт!» ишорасини қилди. Омоч ўрнидан жилиб, ер тилиб кетди. Ячейка йўловчиларни кўриб бу ёққа бурилди.

— Ассалому алайкум, келинлар...

— Ваалайкум ассалом...

Йўловчи ячейкага кўз қирини ташлади: у ёши йигирмаларда бўлишига қарамасдан, бурнининг тагига бир энлик мўйлов қўйиб олган йигит бўлиб, бошидаги чарм кепкаси билан эгнидаги кителли ва галифе шими уни худди арманиларга ўхшатиб турарди. Ҳар ҳолда, чапдаст кўринарди. У этигига ёпишган юмшоқ соғ тупроқни ер тепиниб тушириб, йўловчилар олдига келди.

— Йўл бўлсин?

— Яккатутга бормоқчи эдик, қайси йўлдан боришни билолмай турганимиз,— деди йўловчи унга.

— Яккатутга дейсизми?— деди ячейка нечукдир ҳайрон бўлиб.— У ерга кимникига боряпсиз?

— Битта оғайнимиз бор эди,— деб қўя қолди йўловчи борадиган жойини аниқ айтмай. Ячейка ҳам қайталаб сўраб ўтирмади.

— Яккатутга денг,— деди у кулиб.— Да-а, ҳозир у жойини бизнинг одамлар «Яккатут» эмас, «Яккамохов» дейишади.

Йўловчи ҳайрон бўлиб қолди.

— Нега?

— Негалиги шуки, яккатутликлар аввалига туппа-тузук колхоз бўлиб бирлашишди-ю, кейин қулоқларнинг иғвосига учиб, колхоздан чиқиб кетишди ва берган отуловларини ҳам қайтариб олиб, одамларга қўшилмай, яккамохов бўлиб қолишди. Ҳм, подумиш, бизнинг зоримиз бор, зўримиз йўқ, ялнимаймиз. Мана, ҳалитдан олтитаси айнаб, яна колхозга қайтиб келишди. Бошқаларни ҳам ахир бир кун тушуниб етиб, ариза кўтаришиб келишадди ҳали,— деди ячейка гапини хулосалаб.— Мана шунақа, айтаверса гап кўп... Мана бу йўл билан бориб, ҳув анави тепадан ўтганингиздан кейин «Қарсақли сойи келади. Сой ёқалаб бир оз юрганингиздан кейин эса, битта кўприкка дуч келасиз. Шу кўприкдан ўтсангиз, худди Яккатут тепасидан тушасиз. Ҳув анави кўриниб турган дарахтлар ўша Яккатутники...

Йўловчи бу гаплардан баттар тунд бўлиб, йўлга тушди. Эндигина ҳайдалган ер қумоқ-қумоқ бўлиб бўрсиллаб, ундан енгил, кўз илгамас ҳовур кўтариларди. Зағчалар қағқағлашиб қўш кетидан учиб қўйнишар ва чувалчанг теришар эди. Кимдир биров сўқа кетиди юриб

қўшниқ айтарди. Омочининг тиши ёввойи йўнғичқа томи-рига илиниб қолган, қўшчи қамчинини ҳавода ўйнатиб, кекирдагини чўзиб, овозининг борича «чух-чух»лаб ҳў-кизларни ҳайдарди. Чопонининг этагига тўлдириб буғ-дой солиб олган бир чол энди ҳайдаладиган ерга қис-мида қулочкашлаб уруғлик сепарди. Ҳув нариги чекка-да биров чопонининг барини белбогига қистириб олиб, ўлчов таёқда ер ўлчаб юарди.

Буларнинг бари йўловчиларнинг назаридан қочиб қутулолмади. Айниқса, йўловчининг кичик ўгли учун бу-лар аллақандай янгиликдек, қизикдек туюларди. Унинг кўнгли далада, қирда, табиатда эди. Аммо, отасининг кўнгли нимада, қаёқда эканлигини билиб бўлмасди. У ҳам бир маромда одимлаб келарди. Боши гувиллаб, қу-лоқлари тагида бир-бирга қарама-қарши бўлган уч-тўртта сўзлар пашша каби гингиллаб айланишарди: бой, камбагал, қулоқ, ячейка, колхоз, яккамохов...

Йўловчи бу сўзларнинг қайси бирида ҳақиқат бору, қайси бирида йўқ — билолмайди. У аиниқса ҳалиги ячейканинг сўзини эшитиб ҳайрон бўлиб қолди. «Биз-нинг зоримиз бор, зўримиз йўқ, ялинмаймиз...» Бу нима дегани? Колхоз бўл, деганми, ё бўлма деганми? «Зоримиз бор, зўримиз йўқ. Демак, колхоз бўлмаймиз, деса зўрламас эканлар-да. Ундай бўлса, одамлар-нинг: «Большавойлар колхоз бўлсанг ҳам бўласан, бўл-масанг ҳам бўласан, мол-мулкинг ўртада бўлади дейишади»,— деган гаплари-чи?..

Унинг ўй-хаёллари шу алфозда чувалашиб бораркан, йўл чеккасида қўйларини ёйиб, таёғига суяниб турган бир чўпонга дуч келиб қолди. У ячейка айтган гаплар-нинг қанчалик тўғри, қанчалик нотўғри эканлигини би-лиш ниятида ҳалиги чўпондан ҳам ҳол-аҳвол сўраган бўлди:

— Ассалому алайкум, отахон!

— Ваалайкум ассалом.

— Бу, қайси бойнинг қўйларини боқиб юрибсиз?..

Тахминан ёши йўловчиникидан бир ярим бара-вар катта, лекин ҳали бақувват, оппоқ соқоли кўкра-гигача тушиб турган нуроний чол: «Ўзинг қайси осмону фалакдан тушгансан, шунн ҳам билмайсанми?»— деган-дек, ўнг қўлини пешонасига соябон қилиб, йўловчининг бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

— Бу ерда бой нима қилади, биродар?— деди у жиддий.— Бой «Яккамохов»да. Бу «Ленни» колхозининг қўйлари.

Йўловчи бошқа ҳеч нарса деёлмади. Яна хаёлга чўмганча, аста кетаркан, қўйнидан бир парча қоғоз олиб ўқиди: ~

«Тоға! Сизга дуойи салом. Йўлда Сизга ушбу хатни элитгувчи кишини учратиб, ҳузурингизга юбордим, Етимчалари бор экан, марҳаматингизни дариг тутмасиз. Жиянингиз».

Шу икки энлик хат йўловчига гўё бахт ваъда қилиб, йўқ, бахт эмас, нон ва тинчлик ваъда қилиб, ҳамон уни Яккатутга қараб судрарди. У боягидан кўра қадамини тезлатиб, индамай келар, ўгиллари ҳам отасининг бу қадар диққинафаслигидан тарс ёрилиб кетай дердилар. Гўё, улар учун бундан ҳам ортиқроқ азоб йўқдек кўринарди дунёда!

Хайрият, Яккатутга келишди-ю, улар бу азобдан сал қутулгандек бўлишди. Бир ёмон томони шу бўлдики, кичкинаси-ку, ҳали ёш, ўн учда, у-бу нарсаларнинг фарқига бормайди, бироқ катта ўғли, кўринишидан ақли бутун, ўн тўққиз-йигирмаларга бориб қолган йигит бўлиб, у айниқса қишлоқ кўчасидан келаркан, жуда номус қиларди. Чунки, луржун орқалаганча ҳар эшикка бир бориб: «Ҳайдарбойнинг ҳовлиси қаерда?»— деб сўраб юришлари унинг назарида гўё гадойлик қилиб юрганга ўхшар ва кўча юзида турганлар унинг кўзига: «Келса, берамиз», деб садақаларини тайёрлаб тургандек кўриниб кетарди. Кенг далада эркин ўсган йўловчиларга қинғир-қийшиқ ўзбек кўчалари аллақандай тор кўринар, гўё улар ўзларини бу кўчага сиғмаётгандек ҳис қилишарди. Уларни кўриб итлар вовиллар, баъзи бебош болалар орқаларидан алланималарнидир деб қичқириб қолишар, унга сари кичкина ўғли дадасининг пинжига тиқилиб, баттар унинг жаҳлини чиқарар эди.

Ниҳоят, улар одамлардан сўрай-сўрай бир ҳовли ёнига келиб тўхташди. Қачонлардир уч қават қилиб урилгану, лекин кейинчалик худди туя ўркачидек эгрибугри бўлиб нураб, пасайиб қолган пахса девордан йўловчи ичкарига қаради. Ҳовлида чамаси ўзи тенги, соқол-мўйловли, бошига чимкашта дўппи кийиб, дастрўмолини салла қилиб ўраб, белини ингичка ип билан боғлаб, енгини шимариб олган бир киши теша билан жувоз ўқини йўнарди.

— Ҳорманг, уста!— деди йўловчи пахса девор ташқарисидан туриб.

— Бор бўлинг,— деди уста бошини кўтармай.

Йўловчи устадан кўзини олмай унинг бери қарашини

кутиб иккиланиб турарди. Орадан икки-уч дақиқалар чамаси ўтгандан кейин, уста икки қўлини увушиб қолган белнига таяб, зўрға қаддини ростлади. Ие, бу ҳув анови қадрдон дўсти Асқар ака-ку!.. Худди ўзи...

— Асқар! Қадрдоним!..

Иўловчи айланиб эшикдан ҳовли ичкарисига киргунча, Асқар ака кўзларига ишонмай, қўлини пешонасига соябон қилиб қараб турди. Кейин унинг ажин босган, меҳр-муҳаббатга тўла юзларида илиқлик ва шафқат тўла кўзларида қандайдир энг қадрдон кишинини кўрганда бўртадиган ҳаяжон, севинч пайдо бўлди. У шошиб қолганидан:

— Ие, не...— дерди холос.

Иўловчи маъюс бош ирғади. Иккаласи бирдан қучоқлаша кетди. Асқар ака меҳмоннинг жавобидаги маъюсликдан қандайдир ҳорғинлик сезди.

— Қани, марҳамат, уйга,— деди Асқар ака.— Қолганини ўша ерда бафуржа гаплашамиз. Қани, болаларим, юринглар...

Меҳмонлар уйга кириб кетишаётганда, Муса жувоздан чиқиб, уларни кўриб, ҳайрон бўлди: «Ажаб, булар ким бўлди экан?»

— Рост, булар ким ўзи? Қаёқдан келишди?...

Иккинчи боб

Қуёш уфққа оғиб, кўк жиякдаги сийрак булутлар орасидан тепа-тепа жойларга, дарахтларнинг, қамиш ва қўғаларнинг, пичан ғарамларининг устларига қипқизил шуълаларини тўка бошлади. Болтакўл атрофида оқшом ташвиши бошланди: қаердандир, қамишлар орасидан подачиларнинг молларини қўрага қистаб, ҳайт-ҳайтлаши, сигирларнинг ўз бузоғини излаб мўъраши, кечга қолган овчининг кетма-кет узган ўқ товуши ва унинг уфқдан қайтган қулоқни кар қилгудек акси садоси, ўз макиёнини излаган хўроз қирғовулларнинг «фру-у, фру-у» деб сайрашлари... эшитилиб турарди. Айниқса, қуёш ботиши олдидан қушлар шундай чуғурлашадик, ҳатто қайси қуш қанақа сайрашини ҳам ажратолмайсан, киши!

Табиат зап қизиқ нарса-да. Унда ҳамма нарса мавжуд, ҳамма нарсанинг ўз ўрни, ўз мавқеи бор. Бири кетади, бири келади; мана, ўтган йили ўриб олиниб, қолганига ўт қўйиб кетилган қамиш ўрнида янгиси ўсиб ту-

рибди, яна бунинг устига ит тумшугини суқолмайдиган даражада қалин.

Одатда қамишларга кўкламда атайлаб ўт қўйишади. Шундай қилинганда эски қамишлар ёниб, ўрнига янгилари ўсиб чиқади. Ендирилган эски қамиш кули янги чиқадиған қамишларга ўғит бўлади. Бу жойларни ўт қўйилганда келиб кўрсангиз: нақ бир чақирим-икки чақирим жойгача кўндалангига қип-қизил олов туташиб кетади, ўркач-ўркач қуюқ қора тутунлар осмонга ўрлайди. Айниқса, бу ҳолат яқиндан жуда даҳшатли бўлиб кўришади: худди дўзахнинг ўзгинаси, дейсиз. Узоқдан эса унча кўрқинчли бўлмайди. Ун беш-йигирма чақирим жойдан кечалари худди кечқурунги шафаққа ўхшаб, кундузлари эса қоп-қора тутун бўлиб кўришади. Шуниси борки, ёнғин шунча узоқда бўлаётган бўлса ҳам бутун осмонни қоп-қора қамиш қуялари тутиб кетади...

Яккатутдан ўтган йили ўзи ўриб-йигиб кетган гарамини бир кўриб, молларига хашак олиб кетиш ниятида эрталаб келган Асқар ака ёнбошлаб ётиб, шулар ҳақида ўйларди. У билан бирга Ҳайдарбойнинг жияни Тўлбош ҳам келувди. Бироқ, Асқар акага унинг фойдаси тегмади: «Фалончи оғайнимникига бориб, сизга айрон олиб келаман», деб туш пайтида отига миниб кетган одам, мана, намозшом бўлибдики, ҳали дараги йўқ. Бугун битадиган иш шу: туфайли эртага қолди. «Қаёқдан қуюқроқ тутун, ширинроқ ҳид чиқса, қуруқ қолмайди, зангар!»— деди ичида Асқар ака. Кейин ўрнидан туриб отларини, араваларини бир-бир кўздан кечирди. Ювош отларни нарироққа олиб бориб маҳкамлаб туюшовлаб қўйди-да, асовроқ кулранг қашқа қунанни олиб келиб аравага боғлади ва олдига ғарам тагидан бир боғ пичан олиб келиб ташлади. Қунан пичанни иштаҳа билан курт-курт чайнай бошлади. Шундагина Асқар ака ўзининг ҳам қорини очганлигини, сувсаганлигини сездди. У ҳамма ишларини саранжом қилиб бўлгач, яқинроқдаги чўпонлар уйига бориб, айрон ичиб қайтиш ниятида ўрнидан турди. Устида ранги ўнгиб кетган жулдур чит чопон, бошида жиякларни қирилиб кетган қундуз телпак, белбоғда ноши... У боягина ўт ялаб ўтган тўқайлик устидан юриб келаркан, ўрилган, чала ёнган қамишларнинг тигга ўхшаган ўткир тублари Асқар аканинг оёғидаги мўккисига¹ тегиб пирт-пирт синарди. Бундай

¹ Этик устидан янги сўйилган молнинг ҳўл терисини тасмалаб андиб қўйишади. Кейинчалик тери қотиб, этикни ўт-чўплар тирнашдан сақлайди.

жойларга фақат мўккигина бардош бермаса, бошқа нарсанинг чидаши қийин эди.

Асқар ака атрофга аланглаб келарди. Унинг ўйида ов қилиш нияти ҳам йўқ эмасди. Чунки, бундай ёнғин бўлиб ўтган жойдан баъзан қочишга улгуролмай майиб бўлиб қолган қуён, қаноти куйиб, учолмай юрган қирғовул, баъзан эса қовурдоқ бўлиб қолган беданалар ҳам учраб қолиши мумкин эди.

Асқар ака ёнғин бўлаётган жойдан тахминан икки юз қадамча нарида келарди. Атроф қоп-қора бўлиб куйиб, теп-текис бўлиб қолганди. Фақат у ер-бу ердагина бесўнақай ўсган ёввойи жийдаларнинг, жингил буталарининг яйдоқ ва эгри-бугри шохлари қора кўмир бўлиб, тутаб турарди. Одатда, қамиш қалин ўсган жойга офтоб тушмайди, бундай жойларнинг таги намгарчилик бўлади. Ёнғин атрофни тандирдек қиздириб юборгандан сўнг, зах ердан намли, кўкимтир буғ кўтарилади. Бу буғ эндигина ёниб битган қамишларнинг аччиқ ва қишгил тутушига қўшилиб, қандайдир киши нафасини қайтарувчи қўланса дуд чиқаради.

Нафаси сиқилиб, кўзларидан ёш оқиб, шнғга терга тушиб кетган Асқар ака, ов қилишдан ҳам рози бўлиб, энди орқага қайтмоқчи бўлиб турганда, қандайдир жон талвасасида қичқирилган бир товуш эшитилиб қолди. Кейин у яна такрорланди ва кимнидир қичқириб чақиргандек, бўлди. Асқар ака тўхтаб, қулоқ сола бошлади. Товуш ёнғин бўлаётган томондан эшитиларди... Ёнғин гувиллаб унинг товушини аниқ эшиттирмас эди. Асқар ака қадамини жадаллаштириб, ёнғин бўлаётган жойнинг нақ ёнғинасига етиб бориб қулоқ тутди: «Наҳотки, ёш боланинг йиғиси бўлса? Йўғ-э, ёш бола бу ерда нима қилади? Тагин...»

Асқар ака бола йиғиси чиқаётган томонни мўлжаллаб, ёниб турган қамишзор ичига ўзини урди. Агар одам эпчил бўлса, ёнаётган қамиш орасидан ўтиб кетса бўлади, чунки қамиш олови у қадар ўткир бўлмайди. Асқар ака кўзларини чирт юмиб, икки сакрашнинг ўзидаёқ ўзини қалин қамишлар орасида кўрди. Бироқ у шамолга қарши — ёнғин келаётган томонга бораётганлиги учун сал ўтмай бу ерга ҳам ёнғин етиб келиши ва шубҳасиз хавф-хатар туғилиши мумкин эди. Асқар ака шуни пайқаб, қўлларни билан тез-тез қамишларни ёриб, олдинга интилди. Шу алфозда бир оз югургилаб бориб бола товушига етай деб қолганда, бирдан икки оёғи билан сувга тушиб кетди, кейин орқасига қайтиб нарироқ юр-

ган эди, қамиш орасидан ёлғиз оёқ сўқмоқ йўл чиқди. Асқар ака ана шу сўқмоқ йўлдан бориб, болани топиб олди. Қизиқ бўпти: ўн икки-ўн уч ёшлар чамасидаги бир бола кеч киргандан сўнг сўқмоқдан сигирини ҳайдаб келаётиб, шу ерга етганда, сигири ботқоққа тикилиб қолди. Чиқариб олай деса, бола бечоранинг кучи етмабди, кучи йиғига етибди, холос. Йиғламай, овулдан бориб одамларни айтиб келай деса, ёнғин яқинлашиб қолган экан, сигирининг куйиб ўлишидан қўрқиб нима қиларини билмай, товуш чиқариб, бенаф йиглаб турган жойи экан... Аммо сигирининг шу ботиши бўлса уни бола эмас, ҳатто катталар ҳам чиқаролмас эди. Асқар ака шошиб қолди.

— Яқин ўртада ким бор?— деб сўради у боладан.

— Уйда отам бор,— деди бола кўзларини уқалаб.

— Уйларинг қаерда, яқинми?

— Ҳа, яқин.

— Чоп, дарров отангни айтиб кел!— деди Асқар ака боланинг орқасига қоқиб.— Сигирга мен қараб тураман, арқон олиб келсин!..

Бола бир зумдаёқ қамишлар орасига кириб йўқолди.

Қорамол оловга унча бардош беролмайдиган жонивор бўлади. Сигир билан олов оралиғи ўн-ўн беш газча қолди, холос. Асқар акани ҳақиқатан ҳам ваҳима боса бошлади. Нима қилсин?

Шу маҳал унда бир фикр туғилди: у чаққонлик билан беш-олтита қуруқ қамиш поясидан сийдириб олдида, оловга қараб югурди. Қўлидаги қамишларни оловга теккизиб, машъала қилиб ёқиб, олиб келди-да, сигир тикилиб ётган сўқмоқнинг бу ёқ томонидан уч-тўрт жойга ўт қўйиб юборди. Шамолда олов гуриллаб ёна бошладди... Асқар ака дарров устидан чопонини ечиб, сигирнинг устига ёпди. Сал ўтмаёқ анча жой очилиб, олов узоқлашиб борарди-ю, бироқ кунчиқиш томондан ёниб келаётган ёнғин ёлқини жуда яқинлашиб қолганди. Асқар ака дарҳол сигир устидаги чопонини унинг олов келаётган томонига олиб ёпди. Сигир эса ётган жойида тинмай силкинар, лекин қимир этолмас, фақат кўзлари олайиб, пих-пих қилар, бадан-бадани қалтирар эди.

Боладан ҳамон дарак йўқ... Асқар ака сигирга, бировнинг мулки бўлгани учунгина эмас, балки тирик жонивор бўлгани учун ҳам жони ачиб изтироб чекарди. Ниҳоят...

Ниҳоят ўт етиб келиб қолди! Сигир қўрққанидан қаттиқ бўкириб юборди. Асқар ака ёнғин келаётган томон-

га ўтиб, қўллари билан юзларини ҳимоя қилиб, этиги билан сизир ёнидаги оловларини у ёқ-бу ёққа тепа бошлади. Терлаб кетди... Бир маҳал, бундай қараса, олов дўнғалак доира ҳосил қилиб, Асқар ака ўт қўйиб ёндирган жойни очиқ қолдириб, ўн-ўн беш газ чамаси наридан ўтиб борарди... Халоскор кўнгли анча таскин топиб, ўзини бўшашгандек сизди. Ҳалигина ҳамма ёқни қоплаб ётган қалин қамиш бирпасда ёниб, кул бўлди... Яқин-атрофда буғ аралаш кўкимтир тутун саёқ шамол эпкинида ер бағирлаб тўзғиб ўйнади. Ўртада Асқар ака устидан ҳали чопон олинмаган сизирга тикилиб, қаққа-йиб турарди.

Югуриб-елиб келган Суюм ога билан ўгли Зиёбек ва уларни чақириб келган кичкина Кенжа бу манзарани кўриб аграйиб қолишди. «Сизир куйиб қолибди... шўрмиз қурибди...» деб ўйлади Суюм ога. Зиёбекнинг ҳам қути ўчган эди... Уларнинг шошиб қолишгани шунчалик эдики, ҳатто Асқар акага салом беришни ҳам унутиб қўйишганди.

— Ассалому алайкум,— деди Асқар аканинг ўзи биринчи бўлиб.

Суюм оганинг бужмайган ажиндор юзларида ташивиш, ғам кўринади. У сизирдан кўзини олмаганча қўрқув аралаш, бўшашган ҳолда, бир тутам чўққи соқолини тутамлаб, хаёл суриб туриб алиқ олди:

— Ваалайкум...

Бунга пайқаган Асқар ака сизир устидан у ер-бу ери куйиб тутаётган жулдур чопонини кўтарди. Сизир омон қолган бўлиб, фақат думининг учи билан қулоқларидаги жунларигина бир оз жизганак бўлиб куйган эди. Суюм ога сизирнинг омон қолганини кўриб, қувонганиданми, тили гапга келиб, Асқар аканинг олдида Кенжасини койий кетди:

— Кўрмайсизми, бирпас қараб тур деганга... Болани ишга буюр, орқасидан ўзинг югур, деганлари шу экан-да...

— Ҳа, энди бола, боланинг иши чала, деймизу, кўпинча ишни ўзимиз чала қиламиз, оғайним,— деди Асқар ака унга. Кейин гапни бошқа ёққа айлантириб юбормоқчи бўлиб, Кенжага ўгирилди:— Уйимиз яқин, ҳозир айтиб келаман, деб кетувдинг-ку, ўғлим, шунча кечикдингми?

— Э оғайним, қозоқнинг «манов қирнинг остида» деганига уч кун йўл юрган экан, бир бечора,— деди Суюм ога сал жилмайган бўлиб.

— Кенжанинг яқин дегани ҳам анча йўл кўринади, — деб кулди Асқар ака. — Қани, арқонни олиб келинг, жониворни чиқариб олайлик.

Улар бирпасда сигирни чиқариб олишди. Кейин қўярда-қўймай Асқар акани ҳам уйларига олиб кетишди. Суюм оғанинг уй деб олиб келган жойи — уй деб уй ҳам, ўтов деб ўтов ҳам эмас экан; буни Асқар ака ичкарига киргандан кейингина кўрди, бу — ўтов билан ертўла ўртасидаги бир нарса бўлиб, ер доира шаклида чуқур қилиб қазилгану, устига шох-шаббани айлантириб териб, гумбаз шаклига келтирилган бир ғариб кулбаи макон эди. Кулба устидан эски қора кигиз ёпилибди. Ўртасида ўти сўнинқираб қолган ер ўчоқ ҳам бор эди.

Суюм оға сигирини боғлаб, уйга кирди. Зиёбек ер ўчоқдан бир чўпча ёндириб олиб, жинчироғини ёқди. Уй ичи сарғиш тортиб бориб, ёриди-ю, ҳамма нарса аниқ кўринди: уй қовурғасида — тўр томонда иккита-учта чопон билан ола хуржун осиқлик турарди. Унинг пастроғида, устига эски гулдор намат билан иккитагина гули билинмай кетган эски чит кўрпа тахлаб қўйилган қозоқи сандиқ, ўнг томондаги бир шохда дўмбира, унинг ёнидаги озода жилдда иккита-учтагина китоб осиқлик турарди. Эшик томонда қозон-товоққа оид нарсалар... Ҳаммадан ҳам бурун Асқар акани ҳайрон қолдирган нарса жилддаги китоблар бўлди: «Бу одам муллага ўхшайди, наҳотки мулла одам шундай юпун яшаса?»

Ахийри Асқар ака чидаёлмай сўраб қўя қолди:

— Оқсоқол, муллагинингиз ҳам борми деб қолдим?

Суюм оға жилдда осиқлик турган китобларга қараб бир жилмайиб қўйди-да, сўнг ўчоқдаги ўтни ковлаётди:

— Бироқ мен куф-суф қиладиган муллалардан эмасман, меҳмон, — деди кулиб. — Бу китоблардан бири сизларнинг ҳазрати Навоийларнингизнинг китоби. Яқинда мен уни бисотимдан яккаю ягона бир чивичимга алмашиб олдим.

— Яхши, — деди Асқар ака.

Қизиқ, бир одамнинг бисотида фақат биттаю битта эчкиси бўлса-ю, уни ҳам битта китобга алмашса ва уни эшитган одам ҳам бепарвогина «яхши» деб қўя қолса, бу сўзнинг китоб мухлиси учун қанчалик эриш туюлишини тасаввур қила оласизми?

Асқар ака оми одам эди, шунинг учун у бу сўзларнинг фарқига унча боролмасди. Унинг фикрича: «Ҳазрати Навоий худо бўлмагандан кейин, унинг ёзган ки-

тоби ҳам қуръон бўлолмасди». Чунки, у «қуръон»дан бошқа китобни китоб қаторида кўрмасди. Шу ваздан унинг ўйлаган нарсаси фақат шу бўлди: «...бисотимдаги ёлғиз чивичимга алмашиб, дейди, агар бисотида ёлғиз чивичидан бошқа нарсаси бўлмаган бўлса, унда сигирни қаёқдан олибди?...»

Асқар ака шундай ўй-хаёллар билан бир оз жим бўлиб қолди. Мезбоннинг ўзи сўз қотди:

— Бизнинг қозоқларда «минг кишининг тусини билгунча, бир кишининг исмини бил» деган гап бор... Гапириб ўтиринг, меҳмон, қаерлик бўласиз, нима иш қиласиз?

— Яккатут деган жойни эшитганмисиз?

— Эшитганман. Бироқ ўзини кўрмаганман ҳали,— деди Суюм оға.

— Ўша ерда ишлайман. Жувозкашман. Асқар жувозкаш деса ҳамма танийди.

— Исмин Асқарбой, денг, жуда соз...

— Иўғ-э, мен бой эмасман, ўзим бой қўлида ишлайман. Ҳайдарбой деганникида.

— Бу ерларга келиб қопсиз?

— Ҳа, кўлнинг нариги ёрида ғарамимиз бор эди. Ёнги бўлгандан кейин, бир хабар олиб келайлик, яна молларга ўт-чўп олиб қайтайлик, деб келувдик.

— Биз ҳам шу ерда Ёрлиқоп деган бойнинг молини боқамиз. Мана, бунга катта ўғлим — исми Зиёбек, анависи кичик ўғлим — исми Кенжа... — деб хўрсиниб қўйди Суюм оға.

— Янгамлар кўринмайди?

— Янгангиз раҳматлик бўлганда бугунги воқеа бўлмаган бўлармиди... Яқинда вафот этди... — деди Суюм оға яна хўрсиниб. — Мана бу етимларга овқат қилиб бераман, деб, сал бўлмаса...

Асқар ака саволининг мезбонга оғир тушганидан сал хижолат тортди. У нима деярини билмай, ичида бир нималарни пичирлаб ўқиб, юзини силади. Зиёбек билан Кенжалар эса, қовоқлари тушиб кетган ҳолда бошларини қуйи солиб ўтиришарди.

Суюм оға ёғоч чораларга икки оворадан ёрма гўжа қуя бошлади. Асқар ака белбоғига тугиб олган иккита зогорасини олиб, ўртага синдирди. Улар овқатни энди олдиларига тортганларида, ташқаридан аввал от туёқларининг дупури, кейин кимнингдир қичқирган товуши эшитилди:

— Ҳой, ким бор?

— Ерлиқоп келди, тинчлик бўлгай-да, — деди Суюм оға қути ўчиб ва ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Асқар ака ҳам бирга чиқди. — Лаббай, хўжайин.

Эшик олдида икки отлиқ гўдаиб турарди. Бири Ерлиқоп, иккинчисини қоронғида таниб бўлмасди, ким бўлса экан-а!

— Нима гап, тинчликми? — деди иккинчи отлиқ Суюм оғадан савол сўраб. Суюм оға уни товушидан таниди:

— Э, сизмисиз? — деди кейин шошиб. У янгидан тузилган колхознинг ферма мудирини Садиваққос деган йиғит эди. — Тинчлик, хўжайин, тинчлик, ҳеч гап йўқ..

— Сигир кўйиб қолди деган гап ростми?

— Йўғ-э, хўжайин, ана сигир, омон... Фақат қулоғининг учи билан думи салгина... — деди-ю, ўзича яна ўйлаб кетди: «Бу гапни бир зумда қайси учқур еткиза қопти экан, тавба?...»

— Боқолмас экансан, нима қилардинг сўраб? — деди Садиваққос Суюм оғага. Унинг товушидан қаҳр-ғазаб ёғилиб турарди. — Ерлиқоп, еч сигирни!

— Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг, хўжайин, қўйинг, етимчаларга раҳмингиз келсин... — деб Суюм оға Садиваққоснинг отининг жиловидан ушлади.

— Нарини тур, нонкўр! — деди Садиваққос Суюм оғани жеркиб.

Асқар ака Садиваққосни танирди. У Ҳайдарбойникига тез-тез келиб турар, лекин унга ҳозирги Ерлиқопга қилаётган муомаласини қилолмасди. Аксинча, унинг сояси каби кетидан эргашиб юриб, тортиниб гаплашарди. Ҳозир эса...

Асқар ака Ерлиқопнинг қўлини ушлади.

— Бу ким? — деди Ерлиқоп жаҳли чиқиб.

— Бу менман, Асқарман, — деди у. Ерлиқоп унинг ўзбекча гапираётганидан сал ҳаяжонга тушиди. Садиваққос от устидан энгашиб, Асқар акага қаради.

— Ассалому алайкум, — деди Асқар ака уларга.

Садиваққос ҳам ҳайрон бўлиб қолди:

— Ие, бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Шундай, гарамлардан бир хабар олиб келгин, дегандилар хўжайин, — деди Асқар ака.

— Қалай, хўжайин саломатмилар?

— Худога шукур...

Иккаласининг гаплашиб кетганини кўриб, Ерлиқоп сигирни ечмай хайрон бўлиб турарди. Суюм оға ҳам

хайрон. У ёқ-бу ёқдан сўзлашиб бўлганларидан кейин, Асқар ака сенин деди:

— Мана бу киши менинг оғайним бўларди. Бир йўл кечирсангиз, хўжайин, илтимос.

— Сигир деганга яхшилаб қараш керак,— деди Сади ваққос. У боягидан сал наст тушган эди.

— Энди яхши қарайди...

— Майли... Қани, кўрамиз,— деди Сади ваққос. Бу унинг кўнгани эди.— Сени деб, Ҳайдарбойни деб кўндим, бўлмаса... Бойга шундай деб бориб айт!..

Ҳам хўжайинлиги эсига тушиб кетиб, ҳам меҳр-шафқат кўрсатганлиги учун «сиз» тили «сен»га айланганлигини ўзи ҳам пайқамай қолди.

— Майли, хайр, юр, Ёрлиқоп!— деб отининг бошини келган томонига бурди. Ёрлиқоп ҳам илдам отига қўниб, унинг ортидан кетди. Улар борган сари узоқлашиб, гобора тун қаърига кириб борардилар...

Кузатиб қолувчилар кўнлида фақат бир фикр ҳукмрон эди: «Кошки эди дунёдаги шафқатсиз одамларнинг ҳаммаси шундай тун қаърига кириб кўздан йўқолса ва уларнинг тагига ҳам анави гуркираб ёнаётган қамишдек ўт кетса!..»

...Мана, шу воқеанинг бўлганига роппа-роса бир йил бўлди. Боя Асқар ака уйига учта меҳмон олиб кириб кетаётганида, уларни орқадан кўриб қолган Муса: «Булар ким бўлди экан!»— деб хайрон бўлганди. Улар — ўша Суюм оға, ўша Зиёбек, ўша Кенжалар эди...

Учинчи боб

Суюм оға кеча болалари билан Асқар аканикида тунаб қолди. Ўзининг айтишига қараганда, Асқар ака кўп йиллардан бери Ҳайдарбойнинг жувозини ҳайдаркан. Унинг ота томонидан бойга сал қариндошлиги ҳам бор экан. Лекин шундай бўлса ҳам, турмушлари унча эмас кўрнарди: битта чордевор ҳовли, даҳлизли, айвонли эски уй, ҳовлининг уйга қарама-қарши томони очиқ — пахсаси қулаб тушган бўлиб, чап томонига узунасига — охирига боргунча молхона, отхона солинганди. Бир яхши томон шу эканки, бойнинг ҳовлисида алоҳида эди, яъни: кўчанинг ўнг юзига бойники, чап юзига Асқар аканинг ҳовлиси тушганди. Кўча ўртасидан туриб разм солган киши қайси томон бойнинг, қайси томон Асқар аканинг ҳовлиси эканлигини дарров ажратиб оларди. Бой томон саранжом-сарийшта бўлиб, ҳовли орқасига

ҳам Қарсақли сойга боргунча турли-туман дарахтлар экилган йўнғичқазор эди.

Қарсақли сойи шундай йўнғичқазор этагидан пастда оқарди. Аммо бу жўшқин сувнинг на бойга ва на қаролга фойдаси бор эди. Чунки у жуда пастда — сой товонида оқарди. Ундан фақат молларгина сув ичиб, баҳра олар ва бўйида яйраб ўтлашарди. Қишлоқ аҳли эса юқоридан келган бир қулоқ сув билан тирикчилик қиларди. Сув танқислигидан баъзан ҳатто анча-мунча жанжаллар ҳам бўлиб турарди.

Зиёбек эрталаб туриб Муса билан жувозга қўшилган тўриқ қашқани суғоргани сойга борганида мана шуларни кўрди.

Суюм оға кеча кеч келиб, ҳали Асқар аканинг уй ичи билан унча танишганича йўқ эди. Мана, ҳовлида қирқ-қирқ беш ёшлар чамасида бир аёл юрибди. «Гапирган гапларига, муомаласига қараганда ақлли-ҳушли, очик кўнгилли, меҳрибонга ўхшайди...» — деб ўйлади Суюм оға ўзинча.

Бу аёл — Асқар аканинг аёли — Малика хола эди.

— Уйга киринг, чой ҳам қайнаб қолди, — деди ҳовлида ивирсиб юрган Малика хола Суюм оғага. Кейин Кенжага қаради: — Жуда яхши бола экан-ку бу, отинг нима?

— Кенжа, — деди у уялинқираб.

— Кенжа ўғлим, пошшо ўғлим, — деб эркалади Малика хола уни. Бу эркалаш Кенжага онаснини эслатди ва у бир оз хомуш тортди. Малика хола сезгир, зийрак аёл бўлгани учун бунини дарров пайқаб, уни овуттиш мақсадида ишга буюрди: — Ҳув жувозхонада Муса аканг бор. Аканг ҳам ўша ерда бўлса керак. Чопқиллаб бориб чойга айтиб кел, вой яхши боладан ўзим ўргилай.

Кенжа кетди. Суюм оға уйга кириб ўтираркан, уй ичинини бир-бир назаридан ўтказди: оқланмаган қора шувоқ девор, тўрда тахмон, ўнг томондаги сандиқ устига учтўртта кўрпа тахланиб, чап томондаги тўртта тоқчага, ўртасидан тахта билан бўлиб, идиш-товоқларни тартиб билан териб қўйибди, ҳовли томондаги деразасининг бир кўз ойнаси четнаган экан, усталик билан унга қоғоз ёпиштирилибди. Деразанинг чап томониغا ойна осилиб, ерга аввал похол тўшалиб, устидан кигиз солинибди.

Уй эгаси камбағал бўлса ҳам, буюм-тайимлари тартиб билан жой-жойига қўйилганди. Суюм оға буларни кўриб: «Уй эгаси жуда сарапжомга ўхшайди, — деб қўйдим ўз ичиди. — Уйлари ниҳоятда тор экану, аммо ўзларининг кўнгли кенг кўринади. Бўлмаса, мени икки етимим

билан тунатармиди? Муомалалари-чи? Ҳар ҳолда, ёмон одамларга ўхшамайди... Мана бу кириб-чиқиб юрган аёли бўлса керак. Анави қизидир, нақ онасига тортибди. Жувоздаги ҳалиги йиғит ўгли бўлсамикин, йўғ-э...»

Кенжа Муса билан Зиёбекни айтиб келди. Ҳамма но-чоргина дастурхон атрофига жам бўлишди.

Суюм оға, умуман, янглишмаганди. Бироқ, Мусага келганда, бир оз... ўйланиб қолди. Оила аъзолари тугал дастурхон атрофига ўтирганларида ҳам у ўз зеҳнини си-наб кўрди. Мусани ўгли дей деса на отасига, на онасига ўхшарди. Ундан ташқари йиғитнинг қиз билан муноса-бати негадир ака-эингиллар муносабатига унча ўхша-масди: йиғит тик боқса, қиз кўзларини яшириб, қиза-риб кетарди. Қиз бўлса чойни унга онаси орқали уза-тарди.

— Мактубингизни бойга олиб бориб топширдим,— деди чой ҳўпларкан Асқар ака.— Сал туриб ўзлари ки-риб учрашмоқчилар. Ленин колхозидаги анави Садивақ-қос бойвачча келган экан, ўша билан гаплашиб қолди-лар.

— Садиваққос дедингизми?!— деди Суюм оға нега-дир сал чўчиброқ ва ниманидир эсига туширмоқчи бўлиб бир зум ўйланиб қолди...

— Ҳа, ўша... Ҳалиги ўтган йили сигирингизни қайтиб берган Садиваққос-да...

«Бу ёғи қандай бўлди энди?! Бу лаънати келиб яна ишни бузса-я!...»— деб ўйлади Суюм оға. Кейин хавотир олиб Асқар акадан сўради:

— Нима дейсиз, бой бирор иш-пиш тошиб берарми-кин?

— Бу ёғидан хавотир олманг, жияни айтгандан кейин... Ишдан кўпи борми,— деди Асқар ака. Суюм оға-нинг кўнгли сал таскин топгандек бўлди. Асқар ака ке-ча улар келгандан бери ўйлаб юрган фикрини очиқ айт-ди.— Шу, дейман, Зиёбекни менга берсангиз. Жувоз ҳайдашни ўргатиб қўйсам. Бой отам, кечасям бир вақт-бир вақт ҳайданглар деяпти. Фақат мана бу жияним ик-каламиз қийналиб қоладиган кўринамиз.

«Тахминим тўғри экан, демак, бу бола жияни экан-да,— деб ўйлади Суюм оға.— Ўзи ҳам тузук йиғит кўри-надн».

— Майли, Мусажон иккаласи зерикмайди, ўзинг ни-ма дейсан?— деди у кейин ўглига қараб.

— Агар бой отам хўп деса, биз Муса билан аллақа-чон келишиб қўйганмиз,— деди Зиёбек.

— Хў, аллақачон чулдиллашиб олибсизлар-да, а?—
деб кулди Малика хола.

Шу маҳал ҳовлида биров аввал йўталди, кейин чақирди:

— Асқарвой!

— Ана, бой отамнинг ўзлари ҳам келиб қолдилар,—
деди Асқар ака ўрнидан сапчиб туриб.— Кираверинг,
бой ота.

Малика хола бойни негадир ёқтирмасди:

— Нима қиласиз бу ёққа чақириб, чиқа қолнинг-да
ўзингиз,— деди у эрига.

Асқар ака бой олдига пешвоз чиқди. Кетидан Суюм
ога ҳам чиқиб, қўлини кўксига қўйиб, салом берди. Бой-
нинг олдида Садиваққос ҳам бор эди. Суюм ога унга
ҳам кўз қирини ташлаб қўйди. Унинг бу қарашидан:
«Сени иккинчи елкамнинг чуқури кўрсин, деб шу ерга
келгандим. Бастинг қурсин, яна кўриш насиб бўлди-я!..»
деган маънони уқиш мумкин эди.

— Сизми мана бу мактубни олиб келган?— деб сў-
ради Ҳайдарбой Суюм огадан ювошгина.

— Шундай.

— Жуда соз бўпти-да, мен сизга айтсам... болаларинг-
из ҳам борми?

Ҳайдарбойнинг юмшоқ муомаласи Суюм огага сал
далда берди.

— Ҳа, иккита ўғлим бор.

— Биттаси мана буми?— деди у Кенжани кўриб.—
Хў, баракалла, азамат бола экан-ку.

Унинг «азамат бола экан-ку» дегани, «ишга яроқли
экан-ку» дегани эди.

— Сизга бу хатни кеча ёзиб берганмиди?— деб сўра-
ди Садиваққос Суюм огадан.

— Шундай.

Садиваққос Ҳайдарбойга қараб паст товуш билан:

— Унда бизникига келаётиб йўлда учратган экан-
лар-да,— деди. Кейин ниманидир эслади:— Тўхта-тўхта,
э-э, дарвоқе, менга бир нарса деяётгандек бўлувди-я...
Майли, кейин ўзингизга гапириб берарман.

Бой унинг гапига аҳамият бермади. Чунки у ҳозир
биргина нарсдан: шундай алгов-далгов кунларда бу
одамнинг унинг эшигига иш ахтариб келишидан хурсанд
эди. Шу вайдан ҳам у ўзини Садиваққос олдида: «Кў-
риб қўй!» дегандек бепарво тутарди.

— Жуда соз қилибсиз-да. Мен сизга айтсам, келган-
нингиз маъқул бўлибди. Бирор иш бўлса ўйлашиб кў-

рармиз. Ҳозирча сиз бемалол дам олаверинг. Асқарвойдан хабар қиларман.

Садиваққос Ҳайдарбой кетидан соядек эргашиб бораркан, жувозхона томондан келаётган қизга кўзи тушиб, аграйиб қолди. Қиз уларга одоб билан эгилиб салом бериб ўтди.

— Баракалла, қизим, бахтли бўл,— деб дуо қилди Ҳайдарбой. Садиваққос Ҳайдарбойникига шунча келиб юриб, бу қизни кўрмаган эканми ё кўрса ҳам унча эътибор бермаган эканми, лол бўлиб қолди: «Офарин шундай жононни туққан онага!..»

Улар кўчага кетма-кет чиқарканлар, Садиваққос ярим илжайиб, бойдан сўради:

— Бу ким бўлди, тақсирим?

Бой орқасига қарамай жавоб қилди:

— Асқарнинг қизи, Ҳури.

Садиваққос бойнинг юмшоқ жавобидан ийиб кетди.

— Йўқ, тақсирим, бу Ҳури эмас, пари, малак экан...

Ҳайдарбой унга бир хўмрайиб қараб қўйди. Бу хўмрайиш Садиваққосни ўйлатиб қўйди...

Дарвоқе, бу хўмрайиш заминиди анчагина сир бор эди.

Тўртинчи боб

Ҳайдарбойнинг хушмуомаласи билан Асқар ака онласининг очиқ кўнгиллилиги анчадан бери маънос юрган Суюм оғанинг баҳри-дилини сал очгандек бўлди. У Асқар акани, содда, хушчақчақ отбоқар чол — Мирзарайим акани топиб олганидек, Зиёбек — Мусани, Кенжа эса ўзи тенги ўртоқларини топиб олди. Анчадан бери дадасининг қош-қовоғига қараб сиқилиб юрган ўғиллар ўз тенгиларини топиб, улар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишди, уларга бири-бирнинг ўзбек, бирининг қозоқлиги халақит бермади.

Оқшом. Қош қорайган пайт. Асқар ака билан Суюм оға кечки овқатларини қилиб бўлиб, бир оз ҳангомалашгани болалардан холироқ отхонага — Мирзарайим аканинг олдига чиқишди. У қаерга борса ўзининг энг яқин дўсти — дўмбирасини ҳам ўзи билан бирга олиб борарди. Бу гал ҳам уни ўзи билан бирга олиб чиқди.

Отхонага киришданоқ кабада¹, от тезаги, зах ҳиди

¹ Жодда қирқиб, сомон билан аралаштирилган йўнғичқани кабада дейилади.

гуп этиб Асқар ака билан Суюм оғанинг димоғига урилди. Отхонада түрт-беш нафар от, нарироқда бир-иккита хўкиз турар, улар олдиларидаги хашакларнинг курт-курт чайнар, хўкизлар пишқирар, отлар одам товушини эшитиб, ўқрайиб қарашар эди. Отхона ичига қоронғи тушиб қолган бўлиб, улар қаёққа боришларини билмай, бир зум тўхтаб қолишди:

— Мирзарайим ака, қаёқдасиз?

— Бу ёқда,— деган товуш чиқди қоронғи бурчакдан. Булар эҳтиёткорлик билан бурчак томон йўл олишар экан, фонус ёқилди. Унинг хира нурида Мирзарайим аканинг тийрак қўзи, чўққи соқоли, ажиндор юзи кўринди.

— Келинлар, келинлар,— деди у фонусни кўтариб,— отларга хашак соламан деб сал кечикиброқ қолдим... Қани, тўрга ўтинлар...

Унинг «тўрга ўтинлар...» деяётган жойи— бурчакдаги охур устига тахта қўйилиб, похол тўшалган ва устидан эски шолча ташлаб қўйилган жой эди. Сўрнинг девор томонига битта кўрпа, кўрпача билан эски чопон тахлаб қўйилганди. Мирзарайим ака фонусни ўртадаги устунга осиб қўйди. Унинг хира ёруғида уч оғайни бир-бирларининг юзларини зўрға кўриб ўтиришарди.

— Хуш кўрдик,— деди Мирзарайим ака икки қўлнини тиззасига қўйиб чўккалар экан.— Бу, меҳмон билан ташиштириб қўйинг энди, Асқарбой.

— Бу киши Суюм оға бўладилар...

— Ҳа-ҳа...— деди чўзиб Мирзарайим ака.

— Бизининг ишларимизни енгиллатгани келибдилар.

— Ҳа-а.

— Шу ерда ишламоқчилар...

— Ҳа-а... тузук-тузук,— деди Мирзарайим ака няғидаги сийрақкина чўққи соқолини тутамлаб. Сўнг Суюм оғага юзланди:— Ҳалиги ҳовлида юрган болалар сизнинг ўғилларингиз бўлса керак-да, а?

— Ҳа.

— Роҳатини кўринг, тузук болалар кўринади,— деди Мирзарайим ака. Сўнг бир оз ўйлашиб, яна сўради:— Болаларингиз шу холосми, ё?

Унинг «ё?..»дан бу ёғини айтолмаганининг сабаби бор эди: у, бошқа болаларингиз ҳам борми, онаси-чи, демоқчи эди. Мабодо онаси ўлиб, бандаликни бажо келтирган бўлса, унда саволим қўпол чиқиб қолмасин, деб бу ёғини ютиб қўя қолганди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. Суюм оға бошидан ўтган гапларни ва бу ерга

қандай келиб қолганлиги сабабларини бафуржа айтиб берди.

Суюм ога аввало Сир бўйида, Болтакўлда Ерлиқоп деган бир қозоқ бойининг қўйини боқаркан. Ҳзи Етимлар уруғидан бўлиб, Оргин уруғидан Мамет деган бир камбагалнинг қизига уйланиб, ундан икки ўғил, бир қиз кўрибди. Қизи ўн олти ёшга тўлганда терлама касали билан қазо қилибди. Онаси ҳам қизининг куйиғида бир ойча тўшак тортиб ётиб, сўнг дунёдан ўтибди. Кейин Суюм ога яна бир йилни болалари билан бойининг қўйи кетида ўтказибди. Ҳзи дўмбира чаларкан, китоб ўқиркан, баъзан ўлаи ҳам тўқиркан. Суюм оганинг бу ҳунарини, озгина илми ҳам борлигини билган бир-иккита жўралари унинг олдиға келиб, ҳозирги ҳол-аҳволни, бўлаётган ҳангомаларни, колхоз тузилаётганини ва бу ҳаракатға баъзи одамлар қаршилиқ қилаётганини гапириб берибди. Бир қизик қилмайликми, депти улар Суюм огаға, ҳатто районға бошлиқ бўлиб келганлардан ҳам камбағалларға қаршилари бормиш. Масалан, юқоридан иккита киши келган эмишу, худонинг қудрати билан, бири чўлоқ ва бири гилай эмиш. «Шунға боппиб бир ўлан тўқиб бермайсизми?..»— деб илтимос қилишибди ниҳоят.

Бу гап Суюм огаға галати кўриниб кетибди-ю, ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмасдан мана бундай ўлан тўқиб берибди уларға:

«Бири гилай ва бири чўлоқ келди,
Тебраниб ҳар ёниға қулаб келди.
Шўрликлар ўз ҳолиға қарамасдан,
Туркистонға бош бўлиб, сўраб келди».

Суюм оганинг ҳалиги жўралари ҳам бу ўланни оқизмай-томизмай ёзиб олишибди. У, қўлдан қўлга ўтиб, ахийри кимдир уни шаҳарға олиб тушиб райком идораси эшиғиға ёпиштириб қўйибди. Сўнг, буни ким айтди — Суюм айтди, бўпти кетибди.

— Мана шундай қилиб, бу ўланни мен айтганимни Ерлиқоп биллиб қолибди. У бир куни мени олдиға чақириб олиб:

— Ҳўш, Суюмжон, — деди юмшоққина қилиб, аммо кўриниши жуда қаҳрли эди, сўнг: — Иима учуш ҳукуматға қарши гапирдинг? — деб сўраб қолди.

Мен бу гапни эшитиб, жуда ҳайрон бўлдим. Чунки, оқибати бундай бўлиб чиқар, деб сира ҳам ўйламаган эдим, тағин бир кор-ҳол бўлмасин, деб тан олиб қўя қолдим. Кейин бой мени ҳақорат қила бошлади. Оғзидан

оқ ит кириб, қора ит чиқди. Мен эсам нима дейшимни билмай: «Ёрлиқоп қалай ҳукумат тарафдори бўлиб қолди? У ахир, ҳукуматга тиш-тирноғи билан қарши эди-ку?! Ё ҳукумат ҳам унинг ўз одамларимикини? Ундай бўлса, ҳукумат яна бойлар қўлига ўтибди-да», деган ўйларга ҳам бордим.

— Кўтар кўрпангни!— деб бақирди ниҳоят бой.

— Кўтарадиган кўрпам ҳам йўқ эди, икки боламни олиб, хуржунимни елкамга солиб, чиқиб кетавердим,— деди хўрсиниб Суюм оға.— Ҳақимни ҳам бер демадим. У ҳам индамади. Таваккал, нима бўлсам бўларман, икки боламни қаерга борсам ҳам боқиб оларман, деб тўғри «Ленин» колхозига қараб кетаётган эдим, орқамдан бир отлиқ одам егиб келиб қолди. Ҳайдар аканинг жиянлари экан, барака топкур, яхши йиғит кўринадди. Аҳволимни сўраб, нақ ичи бағримга кириб кетай деди. Тирик бўлсам эсимдан чиқазмайман. Ҳол-аҳволимни айтган эдим, Ҳайдар акага икки энлик хат қилиб бериб, йўлга солиб юборди. Ўз қозоғимга сигмадим, зора ўзбек оғайинларимга сигсам, ўзбек ўз оғам-ку, деб етимчаларимни стаклаб, бу ёққа қараб келавердим. Бор гап шу.

— Жуда соз қилибсиз-да,— деди Мирзарайим ака. Кейин негадир чуқур хўрсиниб қўйди. Турмуш уринишлари қийма-қийма қилиб тилиб ташлаган серажин юзларида қандайдир билинар-билимас ранжиш аломати пайдо бўлди.— Мана биз ҳам ётибмиз палосда ағанаб, қарганимизда колхоз бўлмай қўя қолайлик деб...

Асқар ака Суюм оғанинг бошидан кечган ҳамма воқеалардан ўтган йилдаёқ хабардор эди. Шунинг учун ҳам у индамай, гапга қўшилмай ўтирганди. Гап мавзун бошқа томонга кўчгандан сўнг, у индамай ўтиролмади.

— Менимча, колхозни ёмон-ёмон деяпмизу, лекин аслида у бизлар ўйлаганча ёмон эмас кўринадди,— деди ниҳоят.— Мана, масалан, Қарсақлиннинг нариги томонига қаранг, Ленин колхозининг одамлари қўш ҳайдаб юришибди. Кўнгиллари жуда чоғ, куни билан кулишгани кулишган. Шу, дейман, бошида мард бўлиб кириб, кейин чиқиб кетганимиз чакки бўлди-да, Мирзарайим ака. Ростини айтсам, бу ишимиз ўғил боланинг иши бўлмади.

— Хўш, нимаси ўғил боланинг иши бўлмади?— деди олдинга энгашиб Мирзарайим ака.

— Нимаси дейсиз, ахир, «яккамохов» аталиб ўтирганимиз яхшими?

— Бўлмаса, топган-тутганинг ўртада, хотин, бола-чақанг ўртада бўлгани яхшими? Менга-ку, бари бир, ўртага тушадиган молим ҳам, жоним ҳам йўқ. Дунёдан айё-хуй деб сўққабош бўлиб ўтиб келаётган одамман. Бироқ, бу кўргиликни кўришнинг ўзи ҳам катта гуноҳ менга.

Гап шу ерга келганда Асқар ака жим бўлиб қолди. У, ўз қишлоғимиздан колхоз бўлиш учун қайтадан беш-олти одам ариза берибди, демоқчи эди-ю, лекин деёлмади, чунки мол-мулки-ку йўқ эди, аммо хотин, бола-чақасининг ўртага тушиб кетишидан қўрқди. Ундоқ деса, ўша колхозга ариза берган одамларнинг мол-мулки билан хотин, бола-чақалари нима бўлади? Ёки улар хотин бола-чақаларини Асқар акадан кам севадими?..

Унинг ўйи шу ерга келиб тақалиб, бир нима демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаганда, эшикдан биров кириб келди.

— А-а-а-сқар а-а-маки, с-с-с-сиззи да-да-дамлар ч-ч-чақиряптилар.

— Ҳайдар акамнинг катта ўғиллари,— деди Мирзарайим ака Суюм оғага уни таништирган бўлиб.— Қани, Дандирасул мирзо, бу ёққа ўтинг.

— Р-р-раҳмат, М-м-мирзарайим а-а-ка.

Асқар ака улфатларидан узр сўраб, Дандирасул билан чиқиб кетди.

— Тавба, ажабтовур боланинг дудуқ бўлганини қаранг,— деди Суюм оға ажабланиб.

— Худонинг қудратига шак келтириб бўладими?

— Шу дейман, бой акам ёмон одам эмас кўринади-я, нима дейсиз?— деди Суюм оға Мирзарайим акага.

— Ҳа, ҳар қалай...— деди у гапининг ярмини ичига ютиб. Бу унинг бегона одам олдида сир бергиси келмагани эди. Кейин, бўксасини ушлаб ўрнидан турди:— Вой-воей, белн қурмагур... Меҳмон, сиз бемалол ўтира туринг... Мусажонлар ҳам келиб қолишади. Хуфтон бўлиб қолди. Мен тезда отларга хашак ҳозирлаб келаман.

Суюм оға ёнгинасида палосда ётган дўмбирасини қўлига олиб, аста-секин уни черта бошлади. Отхонада дўмбира чалинса ғалати туюларкан; отхона ичи мунгли бўлса-да, лекин нимаси биландир кишининг фикрини ўзига тортарди. Отлар ҳам гўё бу куйни тушунаётгандек жим, ўқраймай, ҳўкизлар ҳам кавш қайтармай, бошларини қуйи солиб, пиш-пиш нафас олганча тинглардилар.

Мирзарайим ака ишларини саранжомлаб, қайтиб Суюм оғанинг олдига келиб чўккалади.

— Шу дейман, худонинг қудрати билан, менинг бир оғайним бор эди, у ҳам худди сизга ўхшаб дотор чаларди. Чалгандаям торларни безиллатиб, чимчилаб-чимчилаб чаларди.— деди Мирзарайим ака чўккалаётиб.—
— Шу ҳозир эсимга тушиб кетса бўладими.

Суюм оға унинг «чимчилаб-чимчилаб» деган сўзигулди.

— Уша оғайнингиз ҳозир ҳам борми?

— Йўқ. Дунёдан ўтган.

— Қаерлик эди?

— Фарғоналик.

— Фарғоналик?!— Суюм оға Фарғона деган шаҳарни китоблардан ўқигани бор эди.

— Фарғонани эшитмаганмисиз? Кўп гўзал жой-да,— деди Мирзарайим ака хўрсиниб.— Мен асли фарғоналик бўламан. Қишлоғимизни лаънати босмачилар чошиб кетгандан сўнг, чиқиб юраверганман бу ёқларга қараб...

— Бола-чақангиз бормиди?

— Бориди. Босмачилар—уйинг куйгурлар ўлдириб кетишган,— деди Мирзарайим ака куйиниб.— Таъм-туз, тақдир экан, ҳар қалай тинчдир деб бу ёқларга келиб қолган эдик. «Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тошу торозу», деган гап ҳақ экан, Мана, кўриб турганингиздек, бу ерлар ҳам алғов-далғов экан...

Улар бир оз ўйланиб қолишди.

Шу маҳал отхонага биров қичқириб кириб келди.

— Мирзарайим ака!

— Хў лаббай!— деб Мирзарайим ака учиб ўрнидан турди.

— Мана бу-ни оле-енг,— деб кирувчи отнинг жилловини Мирзарайим акага тутқазди. У маст эди.— Яхшилаб тўйдириб қўйинг, тушунарлими...

— Тушунарли, ўғлим, тушунарли...

— Кабададан кўпроқ сол!— деди у негадир «сиз» тили «сен»га айланиб.— Нима, бойникини қизғанасанми ёки?

— Йўқ, ўғлим...

— Қизғанма, ҳа, ўзимизники...— деб у нарироққа бориб, яна қайтиб келди:— Қизғанма!..

— Хўп, ўғлим, хўп...

— Бой ўзимнинг тоғам, биласанми?— деб кўкраги га муштлади у.

— Биладан, ўғлим, биладан.

— Ҳа, бил... билишинг кер-рак...

Маст зўрға чиқиб кетди. Мирзарайим ака отни боғлади-да, олдиға хашак ташлаб, яна Суюм оғанинг олдиға келиб чўккалади.

— Бу ким?— деб сўради Суюм оға ҳайрон бўлиб.— Мунча дағал?!

— Маст, оқпадар,— деди Мирзарайим ака шикоятомуз.— Ешгина йигиту, бироқ... Катта бўлса шу бизнинг Мусалардан сал, каттадир. Бироқ ҳар куни аҳвол шу. Қаерда майшат, кўпкари бўлса— шуники. Уриш-жанжални-ку излаб юриб, сотиб олади, лаънати!

— Ҳзи ким?

— Ким бўларди, бойнинг жияни, оти Тўлбош, отабезорн... Ҳз отасини урган одамдан хосият чиқармиди?

— Ҳз отасини урган?!

— Ҳа. Худонинг қудрати билан, бир куни қий-чув бўлиб қолса бўладими? Югуриб чиқсак, ҳалиги оқпадар Ҳз отасини ураётган экан. Одамлар ажратмоқчи бўлудди, шунда отаси ҳўнг-ҳўнг йиғлаб: «Майли, қўяверинглар, урсин, меҳри қонгунча урсин, мен ҳам Ҳз отамни шундай урганман, ахийри қайтди, мана, кўриб қўйинглар, биродарлар, Ҳша қайтди!» дейди, Бизлар яқинлашолмай турган-турган жойимизда қотиб қолдик. Буларга отасини уриш—ота мерос экан...

— Отаси ҳаётми?

— Қаёқдан ҳаёт бўлсин? Шундай қилавергандан кейин... Қўйинг-э, қуриб кетсин булар,— деб Мирзарайим ака гапни бошқа томонга буриб юборди. Сўнг орадан бир оз вақт ўтгач, тўриқ қашқани етаклаб Муса билан Зиёбек кириб келди. Болалар киргандан кейин, Суюм оға билан Мирзарайим ака ўртасидаги Тўлбош солиб кетган ғашлик сал кўтарилгандек бўлди.

— Асқар тоғам қани?— деб сўради Муса кириши билан.

— Ҳозиргина Дандирасул чақириб чиқиб кетди...

— Нега чақиртирибди?

— Нега бўларди,— деди Мирзарайим ака,— мана бу Суюм оғанг билан Зиёбек ўртоғингга бир иш-пиш топган бўлса, айтай дегандир-да...

Муса индамади. У ҳар кунгидек отини олиб бориб боғлаб, Мирзарайим аканинг олдиға келиб ўтирди. У ҳар куни шу жойда ўтириб, Мирзарайим ака билан алламаҳалгача суҳбатлашар, баъзи кечалари шу ерда қолиб, эрталаб жувозга тўғри шу ердан чиқиб кетарди. Мирзарайим ака Муса билан Ҳури ўртасидаги андек яқинликдан хабардор эди. Шунинг учун ҳам у Мирза-

райим акадан ўзига хуш келадиган сўзларни эшитишни жуда-жуда хоҳларди. Бобоси тенги бўлса ҳам у Мусанинг энг яқин ҳазилкаш, сирдоши эди. У икки гапнинг бирида «Хури сеники!» дерди ва шу бир оғизгина сўздан йигит кўнгли анча баҳра оларди. Мана бугун ҳам Мирзарайим ака бегоналар бор демай, шу ҳақда сўз очиб қолди

— Ҳа, куёв, ишлар қалай?..

Муса жуда уялиб кетди. Зиёбек билса-ку майли-я, чунки ўз тенги, ҳозир билмаса ҳам, бари бир, унга кейинроқ ўзи айтади, бироқ Суюм оғанинг олдида бир оз ўнғайсизроқ бўлди-да...

— Қиз ҳам буни яхши кўради, бу ҳам,— деди Мирзарайим ака яна аниқроқ қилиб Суюм оғага,— буюрсин.

— Бир-бирини яхши кўрганга нима етсин,— деди Суюм оға ҳам ич-ичидан қувониб. Кейин ёнбошига ястаниб, шифтга қараб ётаркан, ниманидир эслади-ю, кейин қўлига дўмбирасини олиб, секин хиргойи қила бошлади:

Қип - қизил гул дегани қиз эмасму?

Қиздан йигит бир нима тиламасму?

Қиз—қизил гул бўлса, йигит—булбул,

Булбул келиб қизил гулга тунамасму?..

— Бахтли экансан, ўғлим!— деди Суюм оға хўрсиниб Мусага. Муса шу соатда Суюм оғани ҳам жуда яхши кўриб кетди. Бироқ оғиз очиб бир нима демади. У ҳам шу сўздан кейин тиш ёрмади. Фақат, шифтга қараб ястанганича нималарнидир ўйлаб кетди. Муса билан Зиёбек кетмоқчи бўлиб ўринларидан тургандагина, Суюм оға хаёлини бўлиб:

— Мусажон, иложи бўлса Зиёбекни ёнингга ол,— деди унга.— Асқар аканинг кўнгли кенг бўлгани билан, уйи жуда тор экан. Ҳаммамиз унинг уйига тиқилганимиз яхши бўлмас...

— Жувозхонада жой етарли,— деди Муса бажонидил.

— Жуда яхши. Иложи бўлса мен ҳам шу ерда қолсам...

— Қолсам эмас, қоласиз,— деди Мирзарайим ака.— Ундан-бундан гаплашиб ётамиз.

Муса билан Зиёбек чиқиб кетгандан кейин, Мирзарайим ака палос устига ягона кўрпасини ёза бошлади

Бешинчи боб

Кавушсимон шамдонга зиғир ёғи қўйилиб, пахта пилик ёқилган бўлса ҳам, жувозхона ичи қизғиш қоронғи эди. Бу ожиз нурда деворнинг беандава қора шувонғи гадир-будур бўлиб, қандайдир бир нақшни эслатарди. Шувалмаган қамиш шифтда, бесўнақай дарча ой-насида шамчироқнинг хира нури акси ўйнардди. Жувозхона ичини кунжара, зах, куйган ёғ ҳиди, қорачироқ тутунни тутиб кетганди. Бурчак-бурчакда қопларда қовун уруғи, чигит, катта-кичик бидонлар, кичкина қўл тарози ва жувоздан чиққан кунжаралар териб, тахлаб, қалаб қўйилганди. Ўртада эса: жувоз кунда, харсангтош, бўйинтуруқ, ўқ...

Зиёбек буларни кўрганга икки кун бўлган бўлсада, бу ерда биринчи кун ётиши эди. Муса ҳар кунни ётадиган жойга похолни кенгроқ қилиб ёйиб, устига тўзғиётган кўрпачани ёзди. Сўнг бошига қопда турган чигитни ёйиброқ қўйди-ю, устидан жувозга кийиб юрадиган жомакорини тартиб билан буклаб, узунасига ташлади.

— Мана, жой ҳам тайёр бўлди,— деди у елкасини қашиб,— шамни ўчирсам майлими?

— Учира қол,— деди Зиёбек худди шу таклифни кутиб тургандек, чунки у далада соф ҳавода юриб бундай ҳид-қўққа, нафасини бўғувчи ва кўнгилни алланечук лоҳас қилувчи иссиққа ўрганмаган эди. У тўшалган жойга ёнбошлаганда чироқ лип этиб ўчиб, жувозхона ичини қоронғилик қоплади. Муса қоронғида пайпаслаб Зиёбекни айланиб ўтиб, ёнига чўзилди. Улар бир оз индамай ётишди. Ахийри Зиёбек жувоз ҳидига чидаёлмади.

— Муса, эшикни сал қия очиб қўйсак нима қилади, жуда исиб кетди-ку?— деди у, сасиб кетди, дейишга тили бормасдан. Эшикни сал қия очиб қўйишди. Эшикдан гуп этиб тоза ҳаво кирди. Улар жойларига ўрнашиб ётиб олгач, Зиёбек сўради:

— Ҳали кириб кетган йиғит ким?

— Менинг ўртоғим,— деди Муса,— оти Салимжон, шу қишлоқдан.

— Ие, шу қишлоқдан бўлса, ишга кетяпман, дейди, қаёққа кетятувди?

— Сойнинг нариги томонида қўш ҳайдашади. Қолхозчи. Одамлар уни Салимжон комсомол ҳам дейишади.

— Нима бало, тоғангдан қўрқадими? Тоғанг кириб қолмасдан тезроқ кета қолай, деб чиқиб кетди?!

— Ҳа, тоғам унинг мени айнитиб қўйишидан қўрқадим.

— Бу, комсомол дегани нима ўзи?— деди Зиёбек.

— Комсомол деганими?.. Бу комсомол дегани... Қайдам, билмадим.

Бу сўзнинг маъносига иккаласининг ҳам ақли етмай анча вақтгача жим, ўйлаб ётишди. Ахийри бўлмади, Муса гапни бошқа ёққа бурди:

— Даданг шоирми?— деб сўради у Зиёбекдан.

— Ҳа, сал-пал... Улан ҳам айтади, дўмбира ҳам чалади, дostonларни ҳам айтиб туради...

— Қанақа дostonларни билади?

— «Алпомиш»ни, «Қиз Жибек»ни, «Тоҳир-Зухра»ни...

— «Тоҳир-Зухра»ни мен ҳам биламан. Қишлоғимизда Анор хола деган бир кампирдан эшитганман. Ўзи отин, китоб ўқийди... Жуда ажойиб дoston-а?

— Ҳа, жуда ажойиб дoston.

Муса ўзича ўйланиб бир оз жим ётаркан, боя отхонада Суюм оға айтган ўланни эслади.

— Жуда яхши-я!— деди у беихтиёр.

— Нима яхши?— деб сўради Зиёбек унча тушунолмади.

— Дадангнинг ўлан айтишини айтаман-да...— деди Муса гапни унинг дадасига буриб юбориб.

— Нимаси яхши, шу ўланни айтаман деб дарбадар бўлиб юрипти-да,— деди Зиёбек хафа бўлиб. Афтидан, у дадасининг бу ҳунаридан норози кўринарди. Шу гапдан сўнг иккаласининг мунозараси узилиб қолди.

Муса қўлини бошига тўшаб, шифтга қараб ётаркан, ўйлай бошлади.

Мусанинг тоғасиникига келганига яқин икки йил бўлди. Ундан авваллари ҳам келиб-кетиб юрарди. Унинг ота-онаси Кориз қишлоғида бўлиб, қўл учидан кун кўрадиган, жуда камбағал одамлар эди. Мусанинг ака-укалари кўп бўлганлигидан тоғаси у бир борганда: «Ёлғиз қўл бўлиб қолдим, Мусани менга беринглар, қарашиб турсин», деб олиб келганди. Бунга Мусанинг дадаси Салим ака ҳам, ойиси Ризвон хола ҳам қаршилик кўрсатишмаганди. «Қаерда бўлса ҳам омон бўлсин, борса ўз тоғасиникига боради-да, ётникига борадими?»— дейишганди улар. Учарга қаноти бўлмай юрган Мусага бу таклиф жуда қўл келиб қолганди. Чунки, уни анча-

дан бери қандайдир бир сеҳрли куч Яккатутга қараб тортар, қандай қилиб ва қайси баҳона билан бу ёққа келишини билмай юрарди.

Уни Яккатутга тортадиган сеҳрли куч—тоғасиннинг қизи Ҳури эди. Муса авваллари ҳам бу ерга келиб-ке-тиб юрган бўлса-да, лекин ҳеч вақт унга бир нима де-ёлмас, аксинча, уни кўрса бўшашиб қизариб кетар, шу-нингдек, қиз ҳам йигитни кўрганда ўзини нечукдир га-лати сезиб юрарди. Бир куни Муса сал бўлмаса шар-манда бўлиб қолаёзди. Ҳуриларникига бутунлай келган маҳали эди. У жувоз кетида айланиб юриб: «Қачонгача бир оғиз гап айтолмай юраман, энди кўрсам албатта гапга соламан», деб жазм қилди. Кунлардан бир куни жувоз ҳайдаб юриб, пиёла олиб иссиқ сувга чиқса, уй-да Ҳурихон қўл тегирмон уғиб ўтирган экан, ойсиси қа-ёққадир — қўшнилариникидан бирига чиқиб кетибди. Худо берди, деб ўйлади у, илгаридан ўйлаб, пишириб қўйган гапларини тўкиб солмоқчи бўлиб, қиз олдига бор-ганда эса, аъзойи бадани бўшашиб, яна нима дейиши-ни билмай қолди: ўйлаб қўйган сўзларидан биттаси ҳам эсига келмади. Қайтанга, олдида ойсиси бўлса бунчалик бўлмас эди. У қиз олдига бориб чўққайиб ўтирди. Унга тикилди. Қиз ҳам тегирмонини тўхтатиб, пешонасидаги мунчоқ терларини артиб, йигитга сузук кўзларини тикди.

— Ҳурихон!— деди Муса, бироқ овози чиқдими-чиқ-мадими — бўни ўзи ҳам пайқамади. Титраб кетди.

— Нима дейсиз?— деб кўзларини яширди Ҳури. Унинг уятчан, майин товуши Мусани баттар бўшашти-риб юборди. У нима дейишини билмай қолди. Бор топ-ган гап шу бўлди, холос:

-- Унингизни сочиб юборайми?

Бу қанақа гап ёки ҳазилми, билиб бўлмасди. Қиз қиқирлаб кулиб юборди. Бу хижолатдан уни қизнинг кулгиси сал қутқаргандек бўлди ва унинг ўзи ҳам қиз-га қўшилишиб кулди. Муса ўшанда бир ёмон ўсал бўл-ганди. Кейинчалик, улар бир-бирига ўрганишиб, бир-бирига сал қовушадиган сўзларни айта олишадиган ва ҳатто... йигит қизни ёт кўзлардан қизганадиган, ўрни келганда эса унинг кўйида хиргойи қилиб ашула айта-диган ҳам бўлиб қолди.

Бояги Суюм оға айтган шеър ҳам Мусага жуда ёқиб тушганди. Қандай ажойиб сўзлар а!

«Қиз—қизил гул бўлса, йигит—булбул.

Булбул келиб қизил гулга тунамасму?...»

Бу мисралар унга бир воқеани эслатди: бир кун ёзда тоғаси Сирга пичан ўргани кетганда, Малика хола Мусанинг ўрнини айвонга солиб бериб, ўзи қаёққадир бир иш билан чиқиб кетган эди. Шунда у айвонда ётиб, ўйлай-ўйлай, зўрға икки оғиз сўзнинг бошини қўшиб, ашула қилиб айтди:

Ҳо, ўзим айвондаман, дод-эй,
Кўнглим уйдадир ...

Уйда ўтирган Ҳури Мусанинг ашуласини эшитиб, аввал кўнғироқ товуши билан кулди, кейин тилини чиқариб эркалаб «жинни» деб масхара қилди. Шунда Мусанинг кўнгли ниманидир истаб, алланечук орзиқиб кетганди.

«Мабодо ҳалиги Суюм оға айтган шеър бизларга айтилмаганмикин?— деб ўйлади у ҳозир.—Худди шунга ўхшайди-я!..»

Кейин унинг назарида ажойиб қиёс пайдо бўлди. Узини Суюм оға айтган шеърдаги булбул, Ҳурини эса қизил гул ҳис қилди у. Унинг хаёлида каттакон бир гулзор намён бўлди: ана, қип-қизил гуллар қийғоч очилиб, булбуллар гул ишқида фиғон чекмоқда...

Шу дам, ногоҳ Муса ҳам булбул бўлиб, гул ишқида сайрағиси келиб кетди. Лекин... лекин у ўзининг бу ширин хаёлларини ҳазм қилолмай у ёнидан бу ёнига ағдарилиб, қаттиқ хўрсинди. Зиёбекнинг индамай ётганига, уни ухлаб қолгайдир, деб ўйлаганди, йўқ, уйғоқ экан. Боядан бери у ҳам худди шу ҳақда ўйлаб ётгандек, кутмаганда сўраб қолди...

— У ҳам сени яхши кўрадимми?

Муса индамай бир оз жим ётди. Унинг назарида, гўё, Зиёбек ҳамма гаплардан хабардору, фақат қизнинг кўнглини билмоқчидек бўлиб кўрindi. Шу сабабдан бўлса керак: «Ҳа!» дегани унинг тили бормади. «Ҳа» деса худди ҳалиги бошидан ўтган гаплардан хабардор бўлган одам, бу ёғини ҳам билиб олиб, уни уялтириши мумкиндек туюлиб кетди.

— Билмадим,— деди у хўрсиниб. Чунки, иккаласи ҳам ҳали кўнглини бир-бирига очик айтилмаган эди.

— Ойиси нима дейди?— деб сўради яна Зиёбек.

Муса азбаройи тўлқинланиб кетганидан бу саволга ҳам дурустроқ жавоб беролмади. Тўғриси айтганда, у шу вақтгача тоғаси билан келин ойиси нима дейди бунга, уларнинг кўнгилиларида нима гаплар бор—булар

билан қизиқмабди ҳам. Тоғаси баъзан кўнгли келиб турганда: «ўғлим» деб, келинойиси бўлса қизига «Муса аканг» деб, Мусага эса «синглинг» деб муомала қиларкану, Муса бўлса ўзича ўша сўзларга катта маъно касб этиб, ўз-ўзини овутиб юраркан. У мана шуларни ўзича мулоҳаза қилиб яна:

— Билмадим,— деб жавоб берди.

— Тоғанг ҳам индамайдами?

Дарвоқе, тоғаси нима деркин бу масалада?

Муса шу ҳақда ўйлаб ётганда, қия турган эшик гийёқ этиб очилиб, ичкарига биров бошини тикди:

— Муса, шу ердამисан?— бу Асқар ака эди.

— Ҳа,— деди Муса бошини кўтариб.

— Нега эшикни очиб қўйибсан?

— Зиёбек уй исиб кетди дегандан кейин...

— Зиёбек ҳам шу ердами?— деди Асқар ака бутунлай ичкарига кириб.— Майли, майли, ётаверинглар. Суюм оғанг кириб ётдими?

— Йўқ, Мирзарайим аканинг олдида ётиб қолдилар...

— Уйга келаверсаям бўлардику,— деди Асқар ака,— жой етарли-ку. Ҳа, майли, эртага гаплашармиз. Эшикни ёпиб ётинглар.

У шундай деди-да, эшикни ёпиб чиқиб кетди.

— Тоғанг яхши одам,— деди Зиёбек бир маҳал.

— Қаёқдан биласан?

— Биламан-да. Яхши одам бир кўргандаёқ маълум бўлиб қолади. Мен уни ўтган йили Болтакўлда сигиримизни ёнғиндан қутқариб қолгандаёқ яхши кўриб қолганман,— деди Зиёбек кексалардек. Кейин у бир оз ўйланиб ётди-да, шундай деб қўшимча қилди.— Ҳури сени яхши кўради.

— Қаёқдан биласан?— деди Муса бошини кўтариб. Шу аснода у Зиёбекдан бирор яхши гап эшитишини истарди.

— Қарашларидан,— деди Зиёбек. Бу жавоб Мусани қониқтирмади шекилли, яна сўради:

— Қараса нима бўпти?

— Бўлмаса, сенга, мен сени яхши кўраман, деб айтиб қўя қолсинми қиз бола? Ошкора айтганда ҳам қизиги қолмайди. Индамай юриб яхши кўрган лаззатли бўлади, дейишади.

— Рост,— деди Муса энтикиб.

— Бироқ, лаззатли бўлади, деб индамай юравериш ҳам ярамайди. Бегоналарнинг кўзига тушиб қолади...

Бу сўз Мусани бир оз ўйлантириб қўйди: дарров

унинг кўз олдидан ҳар куни тоғасиникига икки-уч марта шилқимлик қилиб кириб турадиган Ҳайдарбойнинг ўғли—Дандирасул дудуқ, бугун жувозхона томондан келаётган Ҳурига ағрайиб тикилиб қолган Садиваққослар физиллаб ўта бошлади. Зиёбек ҳам кечадан бери кузатгани—мана шуларни назарда тутиб айтган эди. У Мусанинг хаёл суриб кетганини кўриб кулди:

— Нега индамай қолдинг, қўрқиб кетдингми?

— Йўғ-э,— деди Муса. Лекин ҳалиги гапдан юрагининг аллақаеридир жизиллаб кетган эди.

— Сен қўрқмасанг ҳам бўлади,— деб Зиёбек унга яна тасалли берди.— Чунки...

— Нега?

— Чунки, у сени дейди. Севги эса одамга куч бағишлайди.

Шу дақиқада Муса учун дунёда Зиёбекдан ҳам ақллироқ, донороқ дўст йўқдек туюлиб кетди. У ётган жойда Зиёбекни қучоқлаб олди.

— Ҳай-ҳай, секинроқ,— деди Зиёбек бўйнига чирмашиб кетган Мусанинг қўлини секин олиб қўйиб.— Муса, тоғанг ҳозирги келишидан бойникига кириб келаётган бўлса керак-а?

— Шундай бўлса керак.

— Нима дедийкин?

— Қайдам, «эртага гаплашармиз» деди-ку. Нима бўлса ҳам сени шу ерда қолдирса яхши бўларди, бирга ишлардик.

— Яхши бўларди...

— Майли, эртага эшитармиз, анча вақт бўлиб қолди, ухлайлик.

Улар анча вақт жим ётгач, аввал Зиёбек енгилгина хуррак ота бошлади, кейин Муса ҳам ширин ва тотли хаёллар оғушида уйқуга кетди.

Олтинчи боб

Шу кунларда Ҳайдарбойнинг кўнглига қил ҳам синамасди. Замон алғов-далғов, кечагина қулдек ишлайдиган яккатутликлар бугун ўзига гап қайтарадиган бўлиб қолишди. Бундан уч-тўрт ой бурун улар, колхоз бўла-миз, деб ёппасига ариза беришганларида, уларни у деб, бу деб зўрға йўлдан қайтарган эди. Шундан бери бой ўзини қароллари олдида анча майин тутиб келарди. Лекин... лекин қачонгача шундай қилади? У кейинги кунларда ўзидан кетаётган катта харажатга одамлар ол-

дида кам эътибор берадиган, қўлга кирган кичик бир ютуққа катта маъно касб этадиган бўлиб қолганди. Масалан, Қарсақлининг нариги томонидаги ҳамма «ота мерос» ер-суви «Ленин» колхози ихтиёрига олинганда, у ўз-ўзини ич-ичидан чаён бўлиб чақса ҳам, лекин сиртдан гўё унга эътибор бермагандек бўлиб юрди. Аксинча, одамлар олдида: «Ким ерни нариги дунёга орқалаб кетибди? Ер ҳамманики, менга Қарсақлининг бу ёғи ҳам етади», деб тилёғламалик қилиб гапириб ҳам юрди. Кеча Суюм оға ўз оёғи билан келиб қўшилгандан кейин эса, у бу воқеага яна катта маъно берди: «Мана, одамлар колхоздан паноҳ истаб қочиб келишяпти. Ҳали колхоз аҳволини бир йилдан сўнг кўрамиз...» Ваҳолонки, Суюм оға колхознинг нималиги ҳақида тузукроқ тасаввурга ҳам эга эмас эди. Фақат жўраларининг сўзига кириб, ҳазил-ҳузул билан тўрт йўл ўлан ёзиб бергани учун тақдир уни ўз маконидан ҳайдаб, Яккатут қишлоғига элтиб қўйганди. Ҳали у бечора ўзини бундан буён нималар кутаётганини ҳам тузукроқ тасаввур қилолмасди.

Бой учун эса Суюм оғанинг бу ерга келиши — колхоз ҳаракатининг инқироzi бўлиб туюлди. «Энди бундан буён аста-секин колхоз бўлганлар аризаларини қайтиб олиб, бой қаноти остига келаверади,— деб хаёл қилди у.— Ана шунда бу ялангоёқлар билан очикчасига гаплашаман».

Ҳайдарбой Асқар аканикидан хўмрайиб чиққанича, ёнидаги Садиваққосга тиш ёриб бир нима демади. Бойнинг авзойини кўриб, у ҳам жим келарди. Улар ҳовлидан ўтиб, боққа чиқишди. Ҳаво очик эди. Дарахтлар, кукатлар баргидаги мунчоқ-мунчоқ эрталабки шудринглар баҳор қуёшининг иссиқ таптида буғ бўлиб ҳавога кўтарилар ва дарахтлар эгнига ажиб бир ҳарир либос кийдирган каби ярашиб турарди. Нариги чеккадаги ариқ бўйига тикилган толларнинг тепа-тепаларида сочпопук каби сарғиш гуллар қуёш нурида товланиб кўринарди. Урикларнинг сичқонқулоқ барглари устида қандайдир ҳашаротлар гингиллаб, қушлар эса баҳорни олқишлаб гужурлашар ва шохдан-шоҳга учиб қўнишар эдилар.

Гўё буларнинг ҳаммаси сал бўлса-да, бойнинг баҳридилини очгандек бўлди. У Садиваққосга қараб жилмайиб қўйди. Орадаги бу тундликка сабабчи бўлган бояги Ҳури воқеаси эсига тушди-ю, у ўз мақсадини Садиваққосга дангал айтиб қўя қолди:

— Мен сенга айтсам, уни келин қилмоқчиман,

Садиваққос боши билан бой гапни тасдиқласа ҳам, лекин ичида «шундай парини шу дудуқ ўғлингизга-я!» дегандек ҳайрон бўлиб қолди. Ниҳоят, оғзини жуфтлаб бир нима демоқчи эди, бой изоҳ бера бошлади.

— Ўз қариндошим,— деди у бир оз сукут қилиб,— биламан, мен сенга айтсам, ҳозир одамлар оёғи билан эмас, оғзи билан юрадиган замон. Ҳайдарбой қалиндан қочиб, келинни камбағалдан олибди ҳам дейди. Бироқ ҳозир бой-камбағал дейдиган замон эмас...

Нафсиламрига келганда, бой шу ўринда ҳам кўнглидагисини айтмаганди. Аксинча, унинг бу нияти заминида бошқа бир гап бор эди.

Лекин, шунга қарамай, юқоридаги юзаки изоҳи кифоя қилмади чамаси, у ўзини Садиваққос олдида янада ақллироқ кўрсатиш мақсадида гапнинг бу ёғини ҳам очиқ айтиб қўя қолди.

Аввало, унинг дудуқ ўғлига ҳеч қандай оқсуяк одам қизини бермасди, борди-ю, берганда ҳам келин бўлмиш қизинг Ҳурига ўхшаган соҳибжамол пари бўлиши қийин эди. Бундан ташқари яна, мабодо ўзи тенги бойларга қуда тушган тақдирда ҳам уларга бош эгиб ялиниши ва қанчадан-қанча чиқимдор бўлиши турган гап эди. Энди-чи, энди, Ҳайдарбой киму қароли Асқар ким?.. Ишнинг қанчалик осон кўчишини айтмайсизми?.. Орзу-ҳавас деган нарсаларни ҳозирги «ютганинг ўзингники, оғзингдаги гумонда» замонда кўрмаса ҳам бўлаверади. Шундоқ бўлгандан кейин, тинчгина Асқар билан қуда бўлиб қўя қолгани маъқул. Бунинг яна бир маъқул томони шуки, шундай қилса замонга ҳам маъқул тушади.. Бойнинг Асқардек қўли калта одамга ёрдам қўлини чўзгани — унинг камбағалпарвар бўлгани бўлади.

Бу «оқилона» фикрни эшитиб, Садиваққос ҳам бойнинг макрига таҳсинлар келтирди:

— Офарин! Офарин!

«Офарин!»нинг каттасини улар сой бўйига етганда кўриб қолишди: ленинчи азаматлар сўқаларини сой бўйига тақаб келиб қолибди. Бу аҳволни кўриб, бой худди гаримдори ютиб юборгандек ичи ачишиб кетди. У таққа тўхтади-ю, назарида турган жойида яна бир оз турса, қозиқ бўлиб ерга кириб кетадигандек сезиб, секин орқасига қайта бошлади. Кошки, замон уч-тўрт йил аввалги аслига қайтса-ю, бой ошкора портласа! Аммо ҳозир портлаш у ёқда турсин, бойда биқшишга ҳам мажол қолмаган эди: У гўё бунга ҳам унча эътибор «бермагандек» бўлди. Лекин бунга Садиваққос сезди. У бу

ишларнинг ҳаммасига сабабчи қилиб қўшчилар орасида юрган одамни кўрсатди.

— Ҳаммасини ана шу Шариф ячейка қиляпти, лаънати! Яккатутни «Яккамохов» атаган ҳам ўша,— деди у сўқачиларга ҳасад билан қараб. Ҳайдарбойнинг кўнглидаги ҳасад, заифлик каби нарсалар, қандайдир ўч, интиқомга ўхшаган жоҳил бир ҳисга алмашиб, юзлари қув ўчиб кетган эди. Буни сезган Садиваққос паст товушда гапини давом этди:— Қишлоғингизда кеча яна беш-олтитаси колхоз бўламиз деб ўшанга ариза берган кўрнадилар...

— Ҳақиқатан ҳам у жуда ҳаддидан ошиб кетяпти. Мен сизга айтсам, танобини тортиб қўйиш керак эди унинг, бир иложини қилиб.

Садиваққос унинг қабих ниятини тўғри тушунди.

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўларди? Гумдон қилиш керак!..

Бу маҳалда ҳовли томондан Асқар ака билан Суюм ога гаплашиб сой томонга келаётган эди. Ҳайдарбой уларни кўриб қолиб, гапини қисқа қилиб қўя қолди.

— Буни кечқурун, жиян келганда гаплашамиз. Юр, кетдик, янганг чой қўйиб илҳақ бўлиб ўтиргандир...

Бойнинг «жиян» деяётгани Жавлонбек эди, райкомда ишларди. Илгари эса округ аппаратида хизмат қиларди. Баъзи бир тескари хатти-ҳаракатлари туфайли мансабидан пастлаб, эндиликда Туркистон райкомига инструктор бўлиб келиб қолганди. Совет ҳукумати уни тузалар, хато фикрларини тўғрилар, деб бу ерга юборган эди. Бироқ, ўрганган кўнгли ўртанса қўймас, деганларидек, у бу ерда ҳам ўзига Ҳайдарбой, Садиваққос каби суянчиқларни топиб олиб, колхоз ҳаракатига қарши зимдан кураш олиб борарди. Унинг бундай қадам олиши, баъзан маълум бўлиб қолса — қаттиқ танқид қилинарди. Лекин кадр танқислиги ва юқоридан келганлигини назарда тутиб, кейин ҳамон тузалиб кетар, деган умидда, қаттиқроқ чора кўришмасди. Иккинчи томондан эса, уни округдаги дўстлари ҳимоя қилиб, йўл-йўлакай турли хуфия топшириқлар ҳам бериб туришарди. Улар Урта Осиё шароитига колхоз тузуми унча мос келмайди, деб даъво қилишар ва шу даъволарини исботлаш учун чет ўлкалардан, қишлоқлардан колхоз тузумига қарши бўлган деҳқонлар билан қулоқларни ишга солиб, умум ишига халақит беришар ва буни яна мажлисларда, музокара-ларда мисол қилиб кўрсатиб ўтишар эдилар. Жав-

лонбек эса шуларнинг Туркистон райкомидаги ишончли вакиллари билан бири эди.

У икки гапининг бирида Ҳайдарбой билан Сади ваққосга ва бошқа қишлоқлардаги шунга ўхшаган кишиларга: ҳозирги ошкора курашадиган замон эмас, ҳатто овлоқ жойда ҳам очиқ гапириш мумкин эмас, Совет ҳукуматининг назорати сезгир, сезгирлиги шуки, у халқ қўлида, халқ эса, биз билан сизга душман, қиттай сезди-ми, шундай гирибонимиздан тутиб беришади, шунинг учун ниҳоятда эҳтиёткорлик билан иш тутмоқ керак, деб қайта-қайта жаврарди.

Жавлонбек умрида икки марта тўғри гапирган бўлса, биттаси мана шу гап эди. У чиндан ҳам Совет ҳукумати назоратидан, халқдан қаттиқ қўрқарди.

Ҳайдарбойнинг яқиндан бери камбағаллар олдида юмшоқ, раҳмдил, холи жойда эса без, жоҳил бўлиб қолишининг сабаблари ҳам мана шундан эди.

Қанчалик уринмасинлар, бари бир уларнинг кирди-корларини халқ аста-секин оча борди. Ҳали ғирт оми, колхоз нима эканлигини мутлақо тушунмайдиган Суюм оға Жавлонбекнинг ғилайлигини айтиб ўлан ёзди. Лекин шунга қарамай, Жавлонбек ўзини билиб, билмасликка солди. Аксинча, қайси куни Суюм оға болалари билан келаётганда унга икки энлик хатини аямай, уни «тўғри» йўлга солиб юборган «барака топкур одам» ҳам мана шу Жавлонбек эди. Шунда у Суюм оға билан очик далада учрашди, таниди ҳам. Бироқ ҳеч нарса қилолмади. У колхозга бориши мумкин эди, Жавлонбек эса юмшоқ гапириб, уни йўлдан урди.

Ҳайдарбой билан Сади ваққоснинг мунтазир бўлиб кутиб ўтирган кишиси — Жавлонбек қош қорайиб қолганда етиб келди. У ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшлар чама-сидаги ўрта бўйли, буғдой ранг, чап кўзи ғилай, соч қўйган, сўзга уста йигит эди. Устига калта чарм камзул, галифе шим, оёғига қора хром этик кийиб олганди. У ўзини доим тобе одамлар олдида тетик, хушчақчақ, қилиб кўрсатишга уринарди, бу гал ҳам эшикдан худди шундай ҳазил қилиб кириб келди.

— Бай-бай,— деди у чарм камзулини ечаётиб,— янгам ошга жуда усталар-да, Қарсақлининг нариги ёғидан ҳиди димоғимга урди.

Улар кулишди.

— Узларининг бурунлари ҳам мағрибда туриб машириқдаги ҳидни сезади-да,— деди Сади ваққос унинг бурнига ишора қилиб. Чунки, Жавлонбекнинг бурни юзига

нисбатан ўхшовсизроқ эди. Аммо бой Садиваққоснинг бу гапи мансабдор жиянига оғирроқ ботмасин учун, унинг ҳазилига таҳрир киритди:

— Йў-ўқ, асло!— деди у меҳмонни кўрпачага таклиф қилиб.— Мен сизга айтсам, қайноналари яхши кўрадилар, холос. Қани, омин, қадам етди, бало етмасин, облоху акбар. Хуш кўрдик.

Афсуски, бой жиянининг қадами балодан ҳам ёмон эканини билмасди. Садиваққос билан бой овқат киргунча қишлоқдаги бузилишларни, яъни Яккатутдан яна олтига киши «колхоз бўламиз» деб ариза берганини, уларни Шариф ячейка йўлдан ураётганини, колхоз сўқачилари бой ерининг икки биқинидан сиқиб келаётганини куйиб-пишиб ҳасрат қилишди. Кейин кундузи иккаласи Шариф ячейка ҳақида ўйлаб қўйган тadbирларини айтишди. Жавлонбек ўйланиб қолди ва... анча маҳалдан кейин улар мутлақо кутмаган нарсани сўради:

— Кеча мен юборган Суюм оға деган қозоқ келдими?

— Келди, келди.

— Қаерда?

— Шу ерда, Асқарникида.

— Хавфли одам,— деди у кўзларини шифрайтириб.

— Хавфли одам?!— деб такрорлади бой таажжуб ичиди.

— Ҳа, шоирмиш. Райондаги ҳурматли кишиларимизни масхаралаб мана бундай шеър ёзибди...

У чўнтагидан қоғоз олиб, Суюм оға тўқиган ўлани ўқиб берди.

— Уб-бў ланнати-ей!— деди бой, ҳамон ўзига-ўзи ишонмагандек ҳайрон бўлиб.

— Қаранг-а!— деди Садиваққос ҳам унга қўшилишиб.

— Хўш, нима қилмоқчисизлар уни?— деб сўради ниҳоят Жавлонбек қоғозни буклаб чўнтагига соларкан.— Колхозга кетаётган экан, мен атайлаб бу ёққа юбордим.

— Билмадим,— деди бой ўйланиб,— ҳа, айтгандек, мен сизларга айтсам, Сирга — Болтахўжанинг қўлига юборсак-чи?

— Ақлли гап,— деди Жавлонбек,— қўй кетида юриб суроби тўғриланади. Эртагаёқ юбориш керак.

— Бўпти,— деди бой, кейин ўғлини чақирди:— Дандирасул, ҳой Дандирасул!

— Л-л-лаб-лаббай...

— Асқар амакингни чақириб кел.

— Хў-хў-хўп,— деб Дандирасул чиқиб кетди.

Энди бу масала ҳам ҳал бўлиб, гап Шариф ячейка устига кўчди. Жавлонбек ячейкани гумдон қилиш масаласи Суюм оғанинг масаласига қараганда анча жиддийроқ эканини яхши биларди. Ҳўланиб қолди... У бу ҳақда қанчалик фикр юритмасин, бари бир Сади ваққос билан Ҳайдарбой ўйлаган фикрдан нарига ўтолмади.

— Мен бу масалада ҳам тамомила сизларнинг фикрингизга қўшиламан!— деди Жавлонбек анчадан кейин.— Аммо, бу жуда нозик иш.

— Буни ўзимиз ҳам биламиз. Лекин шунга қарамай, тўғрилаймиз,— деди Сади ваққос гавдасини тиклаб.

— Йўқ, бу иш сиз ўйлаганча енгил эмас,— деди Жавлонбек жиддий равишда. Кейин, Сади ваққосга энгашиб, паст товуш билан давом этди:— Сиз фақат мени билинг, сизни биргина одам билсин. Сизни билган одам икки-учта одамни танисину сиз охирги одамга иш буюринг-да, муродингиз ҳосил бўлгач, унинг ўзини ҳам иккинчи одамга айтиб, гумдон қилдиринг... Тушунарлими?

Сади ваққос билана бой «ана ақл» дегандек, бир-бирларига қараб қолишди. Жавлонбек яна нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганда эшикдан Асқар ака билан Дандирасул кириб келиб, сўзи бўғзида қолди.

— Чақиртирган экансизми?— деди Асқар ака.

— Ҳа, айтгандек, қани-қани, бу ёққа...

— Ассалому алайкум...— деди Асқар ака тўрда ўтирган Жавлонбекни энди кўриб. Жавлонбек илгарилари ҳам бу ерга икки марта келиб кетган, бу учинчи келиши эди. Асқар ака дастурхон чеккасига чўккалар экан, меҳмондан кўнгил сўради:— Қалай, тузукми сиз, кўринмай кетдингиз?

— Ҳукуматчилик, қўл тегмайди.

— Сени чақиртиришдан мақсадим, боя Суюмга бирор иш топиб берарман, деб ваъда қилувдим, шунини айтмоқчийдим,— деди бой кўзларини бир нуқтадан олмай.

— Яхши бўларди, бечора тузук одам кўринади,— деди Асқар ака.

Бой зимдан Жавлонбек билан кўз уриштириб олди.

— Мен сенга айтсам, биз уни маслаҳатлашиб Сирга — Болтахўжанинг қўлига юбормоқчимиз. Ўзи илгарилар ҳам қўй боққан, чорва одами экан. Мен сенга айтсам, болалари ҳам бор экан, қийналмасди. Хўш, сен бунга нима дейсан?

Асқар ака ҳадеганда жавоб беролмай, ўйланиб қолди. Сирдарё бу ердан йигирма-йигирма беш чақиримча узоқ келарди. Болтахўжа деяётгани Ҳайдарбойнинг қа-

лин ошнаси бўлиб, қозоқ бойларидан эди. Бойнинг майда моллари шунинг қўлида сақланиб боқиларди. Аммо у итига ҳам суякни беминнат бермайдиган хасис, зиқна одам эди. Суюм ога эса кечагина келса ҳам, Асқар аканинг энг қадрдон кишисидек бўлиб қолганди. Шунинг учун ҳам у кўзи қиймай, иккиланиб турарди.

— Шунн маъқул кўрган бўлсангиз, мен нима дердим,— деди у ахийри.— Бироқ бир илтимос, катта ўглини олиб қоламан.

— Нега?

— Муса билан жувозда қолса тузук бўларди. Ўзингиз, кечаси ҳам бир вақт-бир вақт ҳайданглар, дердингиз-ку. Мен эрта-индин пичанга кетсам, Муса ёлғиз қолмасди.

— Ҳа, айтгандек, мол озиғи менинг эсимдан чиқай дебди. Мен сизга айтсам, яхши эсга солдинг. Бугун кун нима?

— Чоршанба.

— Чоршанбадан чоршанба бир ҳафта... Чоршанба, пайшанба, жума... Мен сенга айтсам, яна бир ҳафтадан кейин рўза тугилади. Жумада турамиз-да? Шунгача ҳамма фарам пичанларни бир жойга тўплаш керак. У қачон бўлса ҳам мол озиғи, сотсанг пул,— деди бой чўққи соқолини тутамлаб. Гап ўтган йили ўрилиб йиғилган пичанлар ҳақида борарди. Бой уни колхоз олиб қўйишидан жуда кўрқса-да, лекин меҳмонлар олдида бу гапни очик айтолмади.— Жуда яхши ўйлабсан. Ёнингга Тўлбошни ҳам қўшиб бераман, қиладиган иши йўқ, қуруқ саламглаб юрибди. Майли, мен рози, Зиёбек дедингми, катта ўглини, майли, қола қолсин.

Буғи бурқираб ош кириб келди. Асқар ака қўлини ювгани ташқарига чиқиб кетди. Боядан бери гапга аралашмай жим ўтирган Жавлонбек Садиваққосга энгашиб шивирлади.

— Калламга бир ажойиб фикр келиб қолди. Манга бу Асқар ака қулай муносабат топиб берди,— деди у эҳтиёткорона. Лекин шу дам эшикдан Асқар ака қўлини артиб кириб келди-да, гапни тугалланмай қолди.— Ҳа, майли, кейин айтарман.

Ош ейлиб бўлгач, Асқар ака меҳмони бор эканини айтиб, узр сўраб, чиқиб кетди.

Ҳайдарбой Асқар акани ташқари эшиккача кузатиб қайтиб киргач, анчадан бери кўнглига тугиб юргани — Ҳурини келин қилмоқ нияти бор эканини бафуржа гапириб, жиянидан маслаҳат сўради:

— Шу қандай бўларкин, жиян?

Жавлонбек ўйланиб қолди. Садиваққос бу гапдан энсаси қотиб, индамай ўтирарди: «Наҳотки, шундай гўзал қизни Дандирасул дудуққа олиб беришса?!— деб ўйларди у ичида.— Наҳотки? Узумнинг яхшисини ит ейди, деганлари шу экан-да!..»

Аммо Садиваққос ўзининг бу фикрини очиқ айтолмасди, албатта. Гарчи, у ҳам Ҳайдарбойга ўхшаш жуда бой-бадавлат одам бўлса-да, лекин бари бир унинг гапини гапирмай иложи йўқ эди. Чунки, унинг Жавлонбекдек жияни ҳукумат идорасида ишларди. Ахир, унинг Жавлонбек орқали амалга ошироқчи бўлиб юрган қанчадан-қанча ишлари бор. Худога минг қатла шукурки, ҳозирги ишлари ҳам ёмон эмас. Мана, масалан, тўнини тескари кийиб, «Ленин» колхозида ферма мудирини бўлиб олди.

Боядан бери Ҳайдар тоғаси сўраган маслаҳатни муҳокама қилиб, жим ўтирган Жавлонбек бошини кўтарди:

— Бу ҳақда Асқар ака билан ҳам гаплашдингизми ҳеч?

— Гаплашганим йўғу, бироқ... Мен сизга айтсам у нима дерди дейсиз,— деди Ҳайдарбой.— Мен ўғлимга қизини сўрадим, унинг бермагани қолдими ҳали?

— Шундай-ку, лекин ҳали Асқар билан гаплашмаган бўлсангиз... замон сал нозикроқ пайт. Шунга қараб иш қилинг, демоқчиман-да,— деди Жавлонбек.

— Мен сизга айтсам, ўзини кўндирамиз-да,— деди Ҳайдар сал тиржайиб.— Бироқ, Малика қизини анави жувозкаш болага беришни ўйлаб юрган кўринади.

— У ким?

— Муса. Асқарнинг жияни.

Жавлонбек бир оз ўйланиб деди:

— Сиз Асқар ака билан гапни бир жойга қўйинг... Муса ҳақида ўйлаб кўрарман.

Сўхбат шу тариқа анча давом этди. Иккинчи самоварнинг сувини тугатгандан сўнггина улар дастурхонга дуо қилишди...

Еттинчи боб

Асқар ака Суюм ога билан Қенжани Сирга жўнатиб, ўзи Тўлбош билан пичанга кетганига етти-саккиз кун бўлиб қолди. Кечаги чанг босди ёмғир табиатга ҳусн бериб кетганидек, одамларнинг ҳам баҳри-дилини очиб юборди. Қиз-келинчаклар қалин усти бошларини таш-

лаб, енгил кийиниб олишган: қишлоқда ҳаёт уйгонган, йнгитлар томорқаларда қулочлаб кетмон уришади, қизлар кунчувоққа ўтириб, кашта тикишади, тегиримон угишади, кели туйишади. Кампирлар кўрпаларини янгилайди, пахта савалайди. Қушлар чирқиллайди, қаердадир баҳор элчиси попушак ку-кувлайди...

Ҳамма очиқ ҳавода эркин нафас оларди. Фақат бизнинг Муса билан Зиёбек эгниларидаги ёғи чиқиб кетган жомакорларини ташламаган, қафас каби нимкўланка, зах, қўланса жувозхонада отнинг кишини зериктириб юборгувчи ҳаракати орқасидан бир-бир одимлаб, кунжара четларини узиб олиб, ўқ тагига ташлашарди. Ўзи нимкўланка, қоронғи жувозхонада юрса ҳам, аммо кўнгли негадир чароғон, равшан, руҳи тетик эди Мусанинг. Унинг руҳини Зиёбекнинг тасалли бергувчи сўзлари тетикларди. Кўнглини Ҳурининг кулиб қарашлари равшан қиларди. У айниқса тоғаси кетгандан бери, Зиёбекнинг сўзи билан бу масалада анча журъатли бўлиб қолганди. Ҳури ҳам истабми, истамайми — жувозхонага тез-тез кириб ва тез-тез «Муса ака, иссиқ сув керак эмасми?» — деб сўраб турадиган бўлиб қолганди. Ҳар куни икки-уч марта бериладиган иссиқ сув негадир, тўрт-беш марта керак бўлиб қолганини, худди қанча кўп сув берса шунча кўп-ёғ оладигандек, Малика хола ҳам ўйламас эди.

Бунни фақат Зиёбек ўйларди. У Мусанинг кетидан айланаркан, пичинг қилди:

— Энди иссиқ сув керак эмасми, устоз?

Муса уни тушунмади.

— Қийнама¹ пайтида берса ҳам бермаса ҳам бўлади. У жувозга солинган уруғнинг табиатига боғлиқ,— деди у орқасига қарамай.

— Бўлмаса, бу уруғнинг табиати сувни кўп хоҳлар экан-да.

— Аксинча. Бу қовун уруғи, сувни кўп берсанг суриб кетади,— деди Муса кунжарани шапатилаб.— Кунжут бўлса бошқа гап. У сувни кўп хоҳлайди.

— Мабодо, бу ҳайдаётганимиз кунжут эмасми?

— Нима бало, кунжут билан қовун уруғининг ҳам фарқига бормайдиган бўлиб қолдингми?

— Қозоқ бўлганимдан кейин қасқдан билай,— деди Зиёбек ўзини кулгидан зўрға тийиб.— Кечадан бери Ҳури иссиқ сувни кўп олиб кирадиган бўлиб қолди, шунга қараб кунжут бўлса керак, деб ўйлаяпман-да.

¹ Кунжара пишиб, ёғ чиқмай қолган пайти.

Муса ялт этиб орқага қаради. Иккаласи жувозхона-ни бошига кўтариб кулишди.

— Ҳа, муғамбир,— деди Муса,— ўзимам айтувдим-а, нега бунча синчиклаб сўрайдиган бўлиб қолди, деб. Вой ичим-ей... Бўлди, кундани қўй!

Зиёбек кундани қўйди, ўқни олди. Муса аввал тунука кружка билан ёгини бир товоққа олиб, кунжарани кўтарди, бузилмай чиқди. Кейин мойлиққа¹ бир сиқим чигит ташлаб, ўқни солди-да, унинг атрофига ҳам бир ҳовуч чигит ташлаб, пақирдаги тарозида тортилган қовун уруғини ағдарди. Зиёбек кўзини узмай қараб турарди.

— Тушундингми? — деди Муса унга қараб.

— Буни биринчи кўришимдаёқ тушунганман,— деди у илжайиб,— фақат, қай маҳалда иссиқ сув кераклигини билолмаяпман...

Муса кулди. Бундай хазил унга ёқарди.

— Шошма, уни ҳам ўрганиб қоларсан.

— Сен ўргансанг — менинг ўрганганим, дўстим,— деди Зиёбек илжайиб. Кейин очиқчасига айтиб қўя қолди,— Муса, менга қара, анав кунгидан тилинг анча бурро бўлиб қолди. Шу, дейман, тўғри гапириб кўнглини билиб қўя қолсанг бўлмайдимиз, а?

Муса ўйланиб қолди:

— Қандай қилиб?

— Жуда осон. Мен чиқиб айтиб юбораману, ўзим ўша ёқда айланишиб қоламан. Сен шартта гаплашасан қўясан.

Мусанинг аъзойи бадани шу сўзгаёқ жунжикиб кетди.

— Нима дейман?

— Эй, мунча қўрқасан, еб қўярмиди Ҳури сени? Бир нима дейсан-да,— деди Зиёбек.— Кетдим мен бўлмаса...

— Тўхта, эй... Эҳ, ишнинг расвосини чиқарадиган бўлдинг-да.

У шошилиб кундани олди-да, ҳеч нарса билмагандек, жувоз атрофида айлана бошлади, тиқ этса бутун жисми қулоққа айланиб эшикка қарар, юраги гуп-гуп урар, гўё қулоқлари тагида қиз кулгиси жаранглаб кетгандек бўларди. Нима дейди энди?

Бир зумда унинг хаёли мнинг шохга сакради...

«У ҳозир киради, киргандан кейин ҳар кунгисидек кулади... Кейин... кейин мен уни бағримга босиб: «Ҳу-

• ¹ Ёғ тўпланадиган жойни мойлиқ дейилади.

рим, менинг бахтим»,— дейман. Шунда у мendan: «Муса ака, бахт нимага ўхшайди?»— деб сўрайди эркаланиб «Бахтми? Бахт сизнинг кулгингизга ўхшайди»,— деб жавоб бераман мен унга. Шунда у қиқирлаб кулади.. Шундан кейин мен уни бағримдан қўйиб юбормай, бахтимиз ҳақида ашула айтаман...»

У беихтиёр қандайдир бир ашулани хиргойи қила бошлади. Эшикдан Ҳури кўринди. Муса жим бўлиб қолди. Тиззаларининг дармони қуриб, худди ўтириб қоладигандек сезарди у ўзини. Бошқа маҳалда ҳеч бундай аҳволга тушмаганди у.

— Ашулачи бўлиб кетибсизми,— деди Ҳури кулиб. Муса уни бошдан-оёқ қараб чиқди: ҳар кўрганда йигитнинг юрагини жиз этказадиган қиз ёноғидаги хол бугун негадир лабига яқинлашиб қолгандек, хумор кўзлари сузилиб, гўё Мусанинг қалбига назар ташлаб тургандек кўриниб кетди... Бу кўзлар қаршисида йигит бечоранинг эзгу хаёллари нақадар ожиз ва нақадар қанотсиз қоларди... Шу жоду кўзлар эмасми уни оёқларидан кишанлаб, Яккатутга боғлаб қўйган... Бошидаги ҳарир қийиқча билан устидаги енгил атлас кўйлаги-чи? Кўйлак тагидан, ҳатто қора бахмал нимча тагидан бўртиб турган сийнаси-чи!

Муса кўзлари қамашганидан қизнинг оёғидаги чарм кавушига қаради. Қиз ҳам негадир, ўзининг уст-бошига бир қаради-ю, яна унга тикилди. Йўқ, бу кўриб тургани ҳар кунги Ҳури эмас, пари эди, малак эди... Яна нима бор дунёда унга тенглаштирадиган. Йўқ, ҳеч нарса йўқ. Парн, малаклар ҳам ҳусни Ҳуридан олишгач...

— Сув деган экансиз,— деди яна Ҳури илжайиб. Муса нима дейшини билмай қолди.— Муса ака, сув деган экансиз деяпман,— деди қиз энди жаҳл қилган бўлиб.

— Ҳа... йўқ... сув керак эмас,— деди Муса ўзига келиб.

— Бўлмаса нега чақиртирдингиз?

— Менга ўзингиз кераксиз, Ҳурихон...

— Ҳм-м, алдоқчи,— деб қиз пиёлада олиб кирган иссиқ сувини тўкмоқчи бўлганди, Муса югуриб бориб, унинг қўлларини маҳкам ушлаб олди.

— Ҳай-ҳай-ҳай. Ҳурихон, сув жувозга керак.

Муса Ҳурининг қўлини ушлаганча, тили гапга айланмай, қотиб қолди. Ҳурининг бадан-бадани жимирлашиб кетди, қўлидаги пиёла ерга тушиб, чил-чил бўлди.

Эшикдан Зиёбекнинг қораси кўрингандагина Муса

Хурининг қўлларини бўшатди. Зиёбек ичкарига кириб келаётиб, сув тўкилган ерга тойиб йиқилди. У белини ушлаб аста ўрнидан тураркан, пиёла синиқларини кўриб, уларга маъноли қаради. Хури қип-қизариб қочиб чиқиб кетди.

— Хўш, нима деди?— деб сўради Зиёбек кулиб.

— Нима дерди?— деди Муса ҳам кулиб. Аммо у бу сўзни кулиб айтса-да, лекин гапида сал шикоят оҳанги ҳам бор эди.— Сал кирмай турсанг бўлармиди?

— Мен ҳам кўнглингга келишини билувдим-а,— деди Зиёбек. Кейин эшикдан ташқарига бир қараб қўйиб, давом этди:— Анави куни тоғанг билан кетган киши ким эди?

— Тўлбошми?

— Ҳа, ўша отда келиб қолгандан кейин, устиларингга кириб қолмасин, деб қўрқдим-да.

— Тоғам ҳам келгандир-да, унда.

— Билмадим,— деди Зиёбек эшик томонга қараб.

— Бойнинг ўнг қўли бу Тўлбош...

— Э-э, нега тили узун десам...

Эшикдан тўсатдан Малика хола кириб келди. Муса, негадир, юраги шув этиб, қўрқиб кетди. Шу маҳал унинг кўнглидан: «Наҳот ҳалиги гапни билиб қолган бўлса? Ё Хурининг ўзи айтиб қўйдимикан-а?» деган шубҳа гиз этиб ўтди.

— Мусажон ўғлим, тезроқ чиқа қолинглар, чойларинг тайёр бўлди,— деди-да, қайтиб чиқиб кетди.

— Хўп, хўп... ҳозир,— деди Зиёбек.

— Уҳ!.. Хайрият-э!..— деди Муса сал ўзига келгандек бўлиб. Пешонасидан тер чиқиб кетди.

Зиёбекнинг ичи узилиб қотиб-қотиб куларди.

— Нега куласан!— деди Муса жаҳли чиқиб.— Кундани қўй!

— Хўп, хўжайин, хўп...

Булар чойга чиққанларида Малика хола дастурхон ёзиб, самоварни олиб кирган экан. Бироқ Хури ҳали кўринмасди. У, Мусаларга кўзи тушиб, кулиб юборишдан қўрқиб, секин чиқиб кетаётганди, Малика хола уни тўхтатди:

— Қизим, қаёққа боряпсан, акаларингга чой қуйиб бермай?

Хури ҳеч қаёққа қарамай, рўмолчасининг учини тишлаганича, самовар олдига келиб чўққайди. У онасидан норози бўлиб, ичида: «Менга бундан ҳам баттар азоб бормиди?» деса, Муса келинойисидан рози бўлиб: «Му-

са акангга чой қўйиб бермасдан, деди-я...» дсб кўнглидан ўтказиб қўйди.

— Қизим, намунча бурушиб ўтирибсан?— деди Малика хола унга қараб.— Бундоқ тузукроқ ўтирсанг бўлмайдами? Кимдан уяласан, Мусажон ўзингнинг аканг, Зиёбек бўлса у ҳам аканг... Нима, буларни бугун кўрдингми? Вой тавба-ей...

Малика хола бу сўзларни айтмагани маъқул эди. Ҳури ҳам, Муса ҳам қизариб кетди. Зиёбек бўлса... ўзини кулгидан зўрға тийиб қолди. Малика хола вазиятни тушунмай қолмади, албатта. У ўзича бир нимани тушунгандек, аввалига ичи сал титраса ҳам, лекин кейинчалик қалбини илиқ бир ҳис-туйғуми, хуллас, шунга ўхшаган бир нарса қоплаб, жилмайиб қўйди. Ҳа, негадир унинг ичи ёришиб кетгандек бўлди...

— Ҳа, майли, бора қол, қизим, чойни ўзим қуяман,— деди у самовар ёнига сурилиб. Ҳури ўрнидан туриб, ҳамон рўмолчасининг учини тишлаганича, қадамини енгил босиб чиқиб кетди. Малика хола болаларни хижолатдан қутқармоқчи бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди.— Қани, чойга қаранглар. Нондан ол, Зиёбек ўғлим. Қалай, Мусажон, Зиё ўртоғинг жувозни ўрганай деб қолдими?

— Тузук...

— Яна уч-тўрт кундан кейин Муса жувозни мендан ўрганайди,— деди Зиёбек ҳам гап топилганидан хурсанд бўлиб.

Улар кулишди. Шу билан ўртадаги қизаришмалар сал йўқолгандек бўлди. Улар энди биринчи пиёлаларини бўшатганларида ташқаридан Ҳайдарбойнинг йўталган товуши эшитилди. У доим бу уйга кириб келаётганда йўталиб кириб келарди. Дастурхон атрофидагилар ўрниларидан туришди. Эшикдан бой билан Тўлбош кириб келди.

— Келинг, бой ота,— деди Малика унинг бевақт келишидан ҳайрон бўлиб. Дарров кўнглига нечукдир губор қўнгандек сезди у ўзини. Бой болалар билан сўрашгач, тўрға ўтиб ўтирди.

— Утиринглар, ўтиринглар,— деди у. Негадир бойнинг қовоғи солиқ эди. Болалар ўтиришди. Малика хола яна самовар олдига чўққайди. Бой бир оз ўнғайсизланиб, ийманиброқ сўз бошлади.— Малика,— деди у паст товушда,— мен хунукроқ бир хабар олиб келдим...

— Қанақа хабар экан?— деди Малика хола ҳайрон бўлиб.

— Асқар қамалибди...

Малика хола яшин ургандек ранги қув оқариб, бўшашиб кетди. Муса билан Зиёбекнинг оғзи очилиб қолди.

— Мен сизга айтсам, ҳеч киши ишонадиган гап эмас. Бу фақат большевойларнинг тухматидан бўлса керак.

— Нима қипти?— деди Муса ҳайрон бўлиб.

— Анави «Ленин» колхозидаги Шариф ячейкани ўлдиршиб, бунга тўнкашган кўринади...

— Вой, шўрим!— деди Малика хола икки қўли билан юзларини босиб.— Энди нима қилдим, худойим...

— Хафа бўлманг, қўйинг, сабр қилинг,— деди бой уни юпатиб.— Мен сизга айтсам, ҳали суриштирамиз, текширамиз, ким ҳақ, ким ноҳақ эканни аниқлаймиз. Унгача... Нимасига кўз ёш қиласиз... Қўйинг, худо сабр берсин. Мана, олдингизда биз бормиз. Мана булар...

Бой билан Тўлбош ўрнидан тура бошлаганларида эшикдан Хури кириб келиб, ҳайрон бўлиб қолди. Улар ҳовлига чиқиб, дарвозага яқинлашганларида уйдан, Хурининг ҳўнграб йиғлай бошлаган товуши эшитилди...

Саккизинчи боб

Қайси кунги Ҳайдарбойникида бўлган гапдан сўнг, Жавлонбек Ленин колхозига ўтиб, колхоз бошқармаси мажлисида нутқ сўзлади. Унинг нутқи асосан чигит экишни тезлаштириш ҳақида бўлса ҳам, негадир, гап ўртасида, чорвачилик ва унинг қишки ем-хашагига ҳозирдан бошлаб эътибор бериш, ўтган йилгидан ортиб қолган пичан ғарамларини бир жойдан иккинчи қуруқроқ жойга олиб шамоллатиш лозимлигини, акс ҳолда, у чириб, қилинган меҳнат зое кетишлигини ҳам қистириб ўтиб, бу масалада ферма мудири Садиваққоснинг эътибор бермай, масъулиятсизлик билан қараётганини ҳам қаттиқ «танқид» қилди. Бу билан Жавлонбек умуман мажлис олдида, хусусан, Садиваққосни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ кишилар олдида бир қадар ишонч қозонди. Айниқса, бу гаплардан Шариф ячейканинг жуда жонли кириб қолди.

— Правильно!— деди у баланд овоз билан ўтирган жойида.— Бундай масъулиятсиз кишиларни ўрнидан олиб ташлаш керак!

— Шарифжон тўғри айтди,— деди Жавлонбек бошини қўйи солиб ўтирган Садиваққосга зимдан қараб.—

Агар шу гаплардан кейин ҳам аҳвол ўзгармаса, шундан ўзга чорамиз қолмайди...

— Тўғри!..

— Бўлган гап шу!— деган овозлар унинг сўзини қувватлади.

Жавлонбек бу билан ўзи ўйлаб қўйган жирканч режасига замин ҳозирлар ва Садиваққос билан Шариф ячеика ўртасидаги қарама-қаршилиқни баттар чархлар эди.

Жавлонбек айтган гап бир томондан тўғри бўлиб, ҳеч кимнинг эсига келмайдиган масала эди. Айниқса, кўклам пайтларида Сир суви қирғоқларига тошиб чиқиб, баъзи пичан ғарамлари тагига сув кириб, чириб ҳам кетарди. Колхоз Жавлонбекнинг бу гапини эътиборга олиб, Сирдаги пичан ғарамларини бир жойдан иккинчи жойга ағдариб шамоллатиш учун шу заҳотиёқ тўртта одам, иккита арава ажратди. Одамларнинг иккитаси Садиваққосга қарашли эди. Жавлонбек ўз таклифининг муваффақиятли ўтганига ич-ичидан хурсанд бўлса ҳам, асл мақсади йўлида яна ўртага қармоқ ташлади.

— Уртоқлар!— деди Жавлонбек.— Ем-хашак масаласи сиз билан биз ўйлагандан ҳам муҳимроқ масала. Ҳозир мамлакатимиз учун пахта қанчалик зарур бўлса, гўшт, сут, ёғ ҳам шунчалик зарур. Менимча, бу масала ҳам сиёсий масала. Бунга юзаки қараб бўлмайди. Яъни, бу ишни унча-бунча одамга ишониб бўлмайди. Ишни жадвал ва уқувли бажариш учун ҳушёр, уддабурон битта киши бош бўлиши керак. Шунга нима дейсизлар? Менимча, агар майли десангизлар, бу ишни ғайратли, билимдон ёшларимиздан Шарифжонга топширсак...

— Учётчиликни ким қилади?

— Майли, бориб келгани маъқул...

— Ҳўш, ўзи нима дейди?

Шариф ячеиканинг табиатида анчагина мақтов севиш одати ҳам йўқ эмасди. Шу билан бирга у шуҳратни ҳам ёмон кўрмасди. Одатда, мақтанчоқлик билан шуҳрат ёнма-ён юрадиган эгизак нарса. Жавлонбекнинг, йўқ, оддий Жавлонбекнинг эмас, райком вакили Жавлонбекнинг бунчалик ишончбилдириши унинг ҳалиги одатларига қанот боғлаб юборди: уддабурон, ҳушёр, билимдон йиғит... Пичанин ҳалокатдан сақлаб қолишдек шарафли ва «сиёсий масала»га бошлиқ бўлиш!.. Булар кичкина гапларми, ахир?

Шариф ячеика аслида кўнглида кири йўқ одам эди, бировга ёмонликни ҳам раво кўрмасди. Бироқ шуниси борки, у бирор масалани чуқурроқ ўйлаб ўтирмасди.

Бундан ташқари, мақтанчоқлик оdatига кўра бўлса керак, ўзини билимдон қилиб кўрсатмоқчи бўлиб, ҳар гапида битта-яримта русча сўзни қўшиб гапиришни ҳам яхши кўрарди. Ҳозир ҳам у ана шу одат бўйича жавоб берди:

— Пажалиста, партия айтгандан кейин, кўнмай иложим борми?— деди у.— Бироқ, ҳозир эмас, уч-тўрт кундан кейин... Бу ёқдаги ишларга ҳам ўзим қарамасам бўлмайди.

Шу билан Жавлонбекнинг кўнгли бир оз таскин топиб, гап мавзуини бошқа масалага бурди.

— Хўш, ўртоқлар, яна бир маслаҳатли гап бор, яқинда колхозингизга трактор келади,— деди у. Одамлар трактор келиши ҳақида бундан илгари ҳам кўп эшитишган эди-ю, бироқ қачон келишини аниқ билмасдилар. Бу гапни эшитиш билан улар ўртасида говур-ғувур бошланиб кетди. Баъзилар ҳайрон, баъзилар кўпдан орзиқиб кутаётган қариндоши эшикдан кириб келаётгандек бўйниларини чўзишиб, бу хушxabарни аниқроқ эшитишга ҳаракат қилардилар.

Кимдир, ҳайъатда ўтирган кишилардан бири, столни тақиллатиб, мажлисни тартибга чақирди:

— Қани, жим бўлинглар. Гапираверинг...

Жавлонбек узилиб қолган гапини улаб кетди.

— Узларингизга маълумки, тракторнинг ўзи юрмайди. Уни одам бошқаради. Демак, унга ҳам иккита йигитни ажратишларингиз керак. Қани, кимни кўрсатасизлар?

Ҳамма жим бўлиб қолди. Бирорта киши қўл кўтармади. Чунки, қишлоқ учун бу гап ҳали янгилик эди. Кейин, одамлар уни умрида ҳеч қачон кўрмаганлиги учун унинг ҳақида бирор нарса дейишдан ожиз эдилар. Ахийри, соддагина бир йигит ийманиброқ қўл кўтарди.

— Қани, йигит, сиз кимни таклиф қиласиз?

— Мен ҳеч кимни таклиф қилмайман,— деди ҳалиги йигит ўрнидан бафуржа туриб,— менинг саволим бор...

— Хўш-хўш?

— Трактор ўзи юрадимми?

Унинг бу гапидан одамлар дув кулиб юборишди. У одамларга бир ўқрайиб қаради-да, яна савол назари билан Жавлонбекка тикилди. Жавлонбек такрор тушунтирган бўлди:

— Авваламбор уни одам бошқаради, кейин ўзи юради.

— Бизнинг йигитлар уни бошқаришни билмайди-ку...

— Ҳа, бу гапингиз тўғри... Шу сабабдан уни аввало

шаҳардан тракторчи ҳайдаб чиқади. Кейин уни бошқаришни бошқа одамларга ўргатади. Бу ердан борадиган йигитлар эса унга шогирд бўлиб тушишади... Тушунилдими?

— Тушундим. Бўлмаса, мени ёзиб қўйинг, ака.

Жавлонбек ҳангу манг бўлиб қолди. «Наҳотки, шу бир ялангоёқ бола машина миниб унинг қулоғини бура-са?!» Ҳар ҳолда, у ҳалигиндек «ялангоёқдан» бундай гап чиқишини кутмаганди.

У жон ҳолатда деди:

— Йигитча, фамилиянги ким?

— «Искандаруп» деб ёзинг, ака.

Жавлонбек уни ёзиб қўйиш учун сўрамаганди, фақат фамилиясини айтиб гаплашиш учун сўраганди. У бўлса «Искандаруп деб ёзиб қўйинг, ака» дейди-я...

— Уртоқ Искандаров, сиз, ахир тракторнинг тилини билмайсиз-ку? Ҳатто унинг қандай машина эканини ҳам кўрмаган бўлсангиз!..

— Бурун билмаган, кўрмаган бўлсам, энди биламан, кўраман, ўрганаман,— деди йигит қатъий.— Ҳали ўзингиз айтдингиз-ку, аввало, шогирд тушасан, кейин ўргана-сан, деб...

Одамлар гур этиб кулиб юборишди. Жавлонбек ҳам ҳазил қилган бўлиб, ясама кўлди-да, Искандаровни дафтарчасига нонлож ёзиб қўйди.

— Қани, яна ким?

— Мен!

Бу қўл кўтарган Шариф ячейка эди. Жавлонбек шошиб қолди.

— Сиз?

— Йўқ, мен ўзимни эмас, яккатутлик бир ўртоғимни кўрсатмоқчийдим.

— Ким экан у?

— Муса деган бола.

— Яккатутлик дедингизми?— Жавлонбек унинг кимлигини таниса ҳам, сир бой бермай, шубҳа қилган бўлиб, сўрашда давом этди:— Ундай бўлса, бойваччалардан денг?

— Какоий бойвачча? Узи яккатутлик бўлгани билан батрак. Ҳайдарбойнинг жувозини ҳайдайди!— деди Шариф ячейка сал қизишиб. У ўзинча, Жавлонбек Мусабойнинг қароли эканидан шубҳа қиляпти, деб ўйлаб, яна таърифлаб кетди:— Менга ишонинг, маладес йигит. Бари бир жувоз ҳам машина, трактор ҳам...

Жавлонбекнинг ичи сал илигандек бўлди. Бу илиқ-

лик дарров юзага чиқа қолди. Чунки Шариф ячейка унга яхшигина сабаб топиб берди. Қайси куни Жавлонбек Ҳайдарбойникида ўтирганида, бой жиянига арз-дод қилиб, Ҳурини келин қилай деса, ўртада Муса кўнда-ланг турганини айтганди. Шунда бу тоғасига: «Сиз Асқар ака билан гапни бир жойга қўйинг... Муса ҳақида мен ўзим бир ўйлаб кўрарман», деган эди. Уша ваъдасини эсидан чиқармаган экан, занғар. Мана энди қулай имконият топилди қўйди: Мусани тракторчига шогирд қилиб юборади. У трактор кетида овора бўлиб юрган-да... Жуда соз!

— Мен сизни ақлсиз десам ишонмайсиз,— деди у кулиб.— Тракторчи бўлиш учун мана шунақа одамлар бўлиши керак. Ҳа, бу жувоз деган нарса ҳам бамисоли бир машина. Бир машинанинг тилини билган одам иккинчисини ҳам тез ўрганиб олади. Қачонгача камбағаллар бой эшигида хизмат қилиб юради... Шарифжон тўғри айтди. Уларни ҳам аста-секин колхозга тортишимиз керак. Қани, Шарифжон, ўша боланинг фамилияси нима?

— Билмадим, сўрамабман. Бироқ, оти Муса.

— Майли, ҳечқиси йўқ. Хўш, ўртоқлар, мана шу йигитлар тракторчиликка шогирд тушишса розимсизлар?

— Майли!..

— Розимиз, розимиз...

Шундан кейин мажлис навбатдаги масаланинг муҳокамасига ўтди...

* * *

Шу кунларда Сир бўйи жуда намгарчилик бўлиб, салқин келганди. Кечаси далада тунаган одам унча совуқ емаса ҳам, эрталабгача уст-боши шудрингдан ҳўл бўлиб қоларди. Шунинг учунми ё кеча чарчаганиданми, Асқар ака бугун ўрнидан жунжукиброқ турди. Бу ерга — Болтакўлга Асқар ака билан бирга келган Тўлбош кеча кечроқ Болтахўжаникига бориб келаман, деб кетганича ҳали йўқ эди. Ҳар кунги аҳвол шу: кун исиганда келади-да, паншаха билан аравага пичан ортишади. Шу туфайли, мана олти кун бўладик, Асқар ака бир ўзи қийналиб пичанни ҳали ташиб бўлолмайди. У ўрнидан турганда қуёш ҳали чиқмаган, уфқ кўм-кўк тусга кириб, бўзариб келаётган эди. Асқар ака эринчоқлик билан кеча кечқурун устига пичан юклаб қўйилган аравасига отларини қўшди. У аравасининг устига қандай ўтириб, уни қандай йўлга солганини ҳам эслолмайди. Қенг яй-

лов ўртасида пичан ортилган икки отлиқ бричка арава тақир-туқур қилиб келарди. Асқар ака отларини қистамасди ҳам, тизгинларини бўш ташлаб, паришон, арава устида хаёл суриб ўтирарди. У кеча Тўлбошдан Мусани колхоз тракторчиликка шогирд қилиб олганини, уни Шариф ячейка тавсия қилганини эшитиб хафа бўлган ва ҳатто Шариф ячейка кеча эрталаб яйловга келганида уни қаттиқ ҳақорат ҳам қилганди. Ахир, яккатутликларни яккамоховликлар деб атаган ҳам шу, Шариф ячейка эди-да... Балки, шунга хафа бўлаётгандир? Балки, Мусанинг колхоз тракторчиси бўлиб кетиб, ўзи ёрдамчисиз қолишидан, бунинг устига, Мусанинг бу иши туфайли Ҳайдарбойнинг олдида унинг юзи шувут бўлиб қолишидан қўрқаётгандир? Балки...

Ҳар ҳолда биллиб бўлмас эди. Бироқ, Асқар аканинг пичан тайёрлаш учун чиққан беш-олтита одам ўртасида Шариф ячейкани сўккани жуда хунук бўлганди.

— Подумаешь, кўрамиз ҳали,— деди Шариф ячейка ҳам қизишиб.— Буни мен айтибманми?

— Ким айтди бўлмаса, кофир!— деб бақирди кекирдагини чўзиб Асқар ака.

— Қайси куни мажлисда, жувоз ҳам машина, трактор ҳам машина, жувознинг тилини билган одам тракторни ҳам тез ўрганиб олади. Мусани ёзинг, деб ёздирган ўзлари эмасмидилар, ўртоқ ячейка, а?— деди ингичка мўйловли бир сурбет йигит.

— Ҳа, мен айтган бўлсам, ўзи рози бўлгандан сўнг айтганман,— деди Шариф ячейка.

— Ўзи рози бўлган?!— Асқар ака ҳайрон бўлиб қолди.— Қандай қилиб рози бўлади?

— Мен шалтай-балтайингизни билмайман, ака. Жиянингизнинг ўзи бир куни кечаси келиб, анави Салим-жоң комсомол билан гаплашиб ўтирганида эшитганман. Мен шуни айтдим, холос!

Асқар аканинг дами ичига тушиб кетди. Шу сабаб, мана, кечадан бери қовоғи очилмайди...

Арава пичан гарамига яқинлашиб қолганда битта ёлғиз отлиқ кўринди. Асқар ака шундагина ўзига келиб, чувалашиб кетган ўй-хаёлларини йиғиштириб олиб, атрофга қараса, қуёш терак бўйи кўтарилиб қолган экан. «Бу келаётган Тўлбош бўлса керак?— деб ўйлади Асқар ака.— Лаънати, пичан ташиш парвойига ҳам келмайди...»

Отлиқ араванинг олдига келиб тўхтади. Асқар ака ҳайрон бўлиб қолди.

— Асқар ака сиз бұласизми?— деди отлық йигит. У негадир жиддий кўринарди.

— Ҳа, мен бўламан.

— Қани, бўлмаса, аравадан тушинг.

— Нега?! .

— Мен билан юрасиз.

— Қаёққа?

— Бориб кўрасиз,— деди-да, ҳалиги йигит ёнбошидан тўппончасини олди:— Қани бўлинг!

Асқар ака индамай тоғдек қилиб ортилган пичан устидан сидирилиб тушди-да, отлық йигит кўрсатган томонга қараб юра бошлади...

Асқар ака анчадан кейин ўзига келиб қараса, машинада кетаётган экан: ёнида яна уч-тўрт одам, ўртада эса қип-қизил қонига беланган Шариф ячейка ўзини билмай ётарди...

Қайси куни Ҳайдарбойникида бўлган ўтиришда Жавлонбекнинг «калласига келган ажойиб фикр» ва Асқар аканинг Жавлонбек учун топиб берган «қулай муносабати»нинг оқибати шундай яқунланди. Тўлбошнинг бойга келиб айтганлари мана шулар эди. Ҳайдарбой Малика холанинг олдидан қайтиб киргач, холи ўтириб ўйлай бошлади...

Тўққизинчи боб

Тошиб, кўпириб, ўкириб оқадиган дарёнинг баъзи гирдоб жойларида, камарларида қимир этмай бир қолипда жимиллаб турадиган сувлар ҳам бўлади. У баъзан ҳаракатсиз кўлмакка ўхшайди. Мусалар, Зиёбеклар яшаб турган қишлоқ ҳам ҳозир ҳаммаёқда колхоз, совхоз тузилиб, янгича турмуш бошланиб, ҳаёт дарё каби жўшқин тусга кирган бир пайтда, бир чеккада, бир қолипда, кишининг нафасини сиқиб юборадиган даражада мудроқ, атрофда бўлаётган нарсалардан беҳабар, қоронғида, ғафлатда ётарди. Қишлоқнинг мана шу мудроқлигидан фойдаланиб, бу ерга Жавлонбекка ўхшаган халқ душманлари ин қўйиб, атрофига Ҳайдарбой, Садиваққос, Тўлбош, Болтахўжа каби Совет ҳукуматидан ўзларининг ғайри, аксилинқилобий ҳаракатлари туфайли озор кўрган аламзадаларни тўплаб, туппа-тузук кишиларни йўлдан уришар, энди куртак ёзиб келаётган янги ҳаётни бузишга ва уни издан чиқаришга ҳаракат қилишар эди. Улар бу янги тузумнинг кун сайин кенгроқ қулоч ёзиб бораётган улуғвор ютуқларини кўрмай, бал-

ки заиф томонини маҳкам ушлаб олиб: колхоз ундоқ, колхоз бундоқ, бу ерларга колхоз тузуми кетмайди, колхоз яйловларимизни барбод қилади, чорвамиздан ажраймиз, дейишарди. Кейинчалик улар, биз якка хўжалик бўламиз, якка хўжаликка ҳукумат қарши эмас, дейишиб, «Ленин» колхозига кирган бир қатор одамларни айнитишга ҳам муваффақ бўлишди ҳатто.

Бари бир ҳаёт ўз ишнини қилди. У бу қишлоқни ҳам беихтиёр ўз домнга тортди. Қишлоқ аста-секин уйғона бошлади. Аввалги, колхоздан айнаганлар аста-секин битта-битталаб яна колхоз бўла бошладилар. Улар ўз қариндошлари ва биродарлари ўртасида колхоз тузумининг афзаллиги тўғрисида тушунтириш ишларини олиб бордилар. Одамлар аста-секин колхозга мойиллик кўрсата бошладилар. Энди уларга Ҳайдарбойнинг илиқ муомалалари ҳам кор қилмасди. Бой зўр ташвишда қолди. Айниқса, ўзлари бош қўшишган Шариф ячейка воқеаси, ўзининг энг яқин, содиқ хизматкори Асқар аканинг қамалиши уни ўйлатиб қўйди. У, ҳеч бундай бўлади, деб ўйламаганди. Нима қилсин? Еки Асқарни ҳимоя қилсинми? Йўқ, агар у Асқарни ҳимоя қилиб, Садиваққосни тутиб берса, унда ўзи ҳам кетади. Негаки, бу ишда унинг ҳам қўли бор. Қандай даҳшат!

Аввалига Ҳайдарбойнинг Асқар ака учун қаеридир жиз этгандек бўлганди. Бироқ, кейинчалик унинг бу жизиллаган жойини шафқатсизлик ҳисси эгаллай бошлади ва унинг кўзи ўнгида Асқар ака ёмон одам бўлиб кўринадиган бўлиб қолди. Бир томондан, Ҳайдарбой бундай танасига ўйлаб қараса, унинг шу кўйга тушгани жуда маъқул бўлибди. Чунки, у ёмон одам экан. Шунча йил бойнинг даргоҳида юриб, унинг муборак тузидан баҳраманд бўлса ҳам нуқул камбағалларнинг сўзини сўзлар, ҳатто анави Суюм оғага ўхшаган шубҳали одамларга уйининг тўридан жой берар экан. Ҳаммаси ҳам майли-ку, бироқ Ҳайдарбойдек бир табаррук одам ўғлига қизини сўратганда индамабди, ўйлаб кўрармиз, деб қўя қолибди. Шундай экан, бундоқ одамнинг озодликда юрганидан юрмагани айни муддао. Чунки, у энди бемалол, ҳатто Малика холадан сўраб ҳам ўтирмай, тўйни бошлайверса бўлади.

Бироқ бу гапга Жавлонбек қандай қараркин? Малика хола билан эса маслаҳатлашмаслик ҳам мумкин. Чунки, хотин кишининг қўлидан нима ҳам келарди, жуда нари борганда битта кўз ёши қилади-қўяди, вассалом. Аммо, Жавлонбек билан гаплашиш керак, нега

деганингизда у ҳар ҳолда ҳукумат одами, ўйлаб, замона тили билан маслаҳат беради. Ундан кейин Асқарни ундан нари узоқ сургун қилиб юбориш ҳам унинг қўлидан келади! Бироқ анави тирмизаклар бу масаллага қандоқ қараркин?..

Ҳайдарбой шу жойга келганда ўиннинг калавасини йўқотиб қўйди. Унинг «тирмизаклар» деяётгани Муса билан Зиёбек эди. Уларнинг бири ўзбек, бири қозоқ бўлса ҳам аллақачон бир-бири билан апоқ-чапоқ бўлиб, дўстлашиб кетганди.

Кейинги кунларда Мусага қиз билан гаплашишда Зиёбек қандай таъсир кўрсатаётган бўлса, қишлоқ билан бирга уйғона бошлаган Муса ҳам Зиёбекка, янги ҳаётни мақтаб, шундай таъсир ўтказа бошлаганди. Бироқ шунга қарамай, иккаласини олдида ҳам ўзларига яраша бу ердан кетолмайдиган сабаблари бор эди. Масалан, Зиёбекнинг дадаси Сирда — Болтахўжаникида қўй боқиб юрибди. У, дадасидан берухсат, тўғрироғи, дадаси ва укаси Кенжани ташлаб, колхозга ариза бериб юборса, қандоқ бўларкин? Дадаси нима деркин? Ахир, дадаси уни бу ерга шу ниятда етаклаб келганмиди? Муса ҳам энди бу ердан мутлақо кетолмайдиган бўлиб қолганди. Илгари у фақат биттагина сабабга кўра, у ҳам бўлса Ҳурини деб бу ерда илиниб юрган бўлса, энди бунинг устига бирданига тоғаси қамалиб қолди. Бу воқеа уни Ҳурилар қишлоғига қимир этмайдиган қозниқ қилиб қоқиб қўйди. Мабодо, бу жойдан кетадиган бўлса, Малика холани ҳам, Ҳурини ҳам олиб кетиши керак. Ўз уйига олиб борсинми? Нима деб олиб боради? Олиб борганда ҳам дадасининг аҳволи ўзинга маълум. Жўжабирдек жон билан қўл учида зўрга тиркичилик қилиб ўтирган одам.

Мана шундай мулоҳазалар билан сўнгги икки кун ичида Мусанинг ҳам боши қотиб қолди. У бу ҳақда илгарироқ ҳам бир неча марта Қарсақлининг нариги томонига яширинча ўтиб, колхозчи йигитлар билан, Салимжон ва Шариф ячейкалар билан гаплашиб юрганди. Улар Мусанинг колхозга ўтишини чин кўнгилларидан маъқуллагандилар. Айниқса, Шариф ячейка Мусани қаттиқ ишонтирган эди. Энди-чи? Энди нима бўлади? Яна келиб-келиб Мусанинг тоғаси... Энди унга колхозчи йигитлар нима дейишаркин? Салимжон-чи? Булар ҳам майли, бир гап бўлар, борди-ю, бу ердан кетиш ҳақидаги фикрни тўппа-тўғри Малика холанинг олдига кириб айтса, Мусани тўғри тушунармикин? Тушунганди:

ҳам бой билан қандай гаплашаркин? Хайр, бизлар колхозга кўчямиз, дейдимиз? Нима сабабдан, нега деса, нима дейди?..

Хуллас, у қанчалик ўйламасин, қанчалик дадил бўлмасин, бироқ ҳалигидек говлар унинг олдидан кўнданга чиқаверарди. Зиёбек ҳам худди шундай. Бой ҳам уларнинг бу ўй-хаёлларини, қисман, ичидан фаҳмлагандек бўлиб юрарди. Шунинг учун ҳам у ҳали бу «тирми-заклар»ни эслаганда, ўйи чувалашиб, ақли етмай қолганди. Ахийри, Жавлонбек жияни билан маслаҳатлашмоқчи бўлди. У маслаҳатлашадиган жойни ҳам топиб қўйди. Индинга рўзанинг иккинчи кунини Болтахўжа ҳамма аъёнларини, жумладан, Садиваққосини ҳам, жияни Жавлонбекни ҳам ифторликка айттирган. Сир бўйи бу ердан йигирма беш чақирим узоқ, ҳеч ким билмайди ҳам, сезмайди ҳам. Ана шу ерда гаплашадиган қўяди..

...Аммо ҳаёт оқими эса ҳамон ўз йўлида тўхтамай оқинида давом этарди...

Ўнинчи боб

Баҳор ҳавосини тушуниш қийин: кутмаганда бир лаҳзада айнийди-қолади.

Оқшом. Осмон тўла булут. Уфқ қон рангида қип-қизариб турарди. Энди ботиб бораётган қуёш худди Ойдинкўл атрофининг кўркаман манзараларини кўзи қиймаётгандек булутлар тагидан сўнгги бор мўралади; унинг қип-қизил заррин нурлари кўлнинг жимир-жимир тўлқинларида, кўл атрофидаги қамиш учларида, тепачаларда тагин бир лаҳза жилваланиб турди-да, кейин аста-секин сўна бошлади.

Атроф кўм-кўк майса. Қўйлар уззукун ўтлаб тўймагандек, ердан бош кўтаргиси, қўра томонга жилгиси келмасди. Бир чеккадан Суюм оға, бир чеккадан Кенжа қайтариб, қўйларнинг юзини энди чайла томонга буришганида, икки салт отлиқ қуюн каби учиб келишди-ю, отларининг бошини ололмай, анча жойдан қайтишди. Қўйлар «гурр» этиб ҳуркиб тушишди.

— Йўл бўлсин, тўралар, тинчликми?— деди Суюм оға ҳайрон бўлиб.

— Тинчлик. Бизларга тузукроқ битта така керак, тез бўл!— деди Болтахўжанинг йигити Давқора.— Бой отам улоқ беряпти.

— Йя, бой улоқни кечагина берганди-ку?!

— Қизикмисан, нима ишнинг бор сенинг, бойнинг қачон улоқ бериши билан?— деди Давқора.— Бугун бой

отамникида ифторлик бор. Шаҳардан ҳукуматлар келган. Шундайми, Дандирасул?

— Шу-шу-шундай.

— Таканинг каттароғидан бўлсин-а?

— Ка-ка-каттасидан...

— Шаҳардан ҳукуматлар келган бўлса, унда ифторлик эмас, тўй экан-да,— деди Суюм оға кулиб.

— Ҳа, тўй,— деди Давқора илжайиб. Унинг бу жавобида бизлар шунақамиз, истасак, тўй қиламиз, истасак, аза, деган каби маъно бор эди...— Кечқурун сен ҳам бор. Қани бўла қол, тезроқ!

Суюм оға Кенжани қўйлар орасига олиб кириб, имо қилди.

— Анави қора такани...

Кенжа аста қўйлар орасидан бориб, қора таканинг оёғидан маҳкам ушлади. У куч бермай, Кенжани судраб кетди ва тиззасини қонатиб юборди.

— Майли, ҳечқисни йўқ, ўғлим.— деб юнатди Суюм оға ўғлини. Кейин отдагиларга қараб деди:— Бўғизлаб берайми?

— Йўқ, ўша ёқда бўғизлаймиз. Қани, тезроқ бўла қолинг!

Улар такани олдиларига ўнгариб олиб, чонганларича тепанинг нариги томонига ўтиб, кўздан ғойиб бўлишди, Суюм оға уларнинг орқасидан анча маҳалгача қараб тургач, хўрсиниб деди:

— Ҳм, бировларга мол қайғу-ю, бировларга жон қайғу. Бировлар ҳар кунни эт ейди-ю, бировларга қаттиқ нон ҳам топилмайди. Ажаб замон экан-да...

— Дада, сизнинг ҳам қорнингиз очдими?— деди Кенжа ютиниб.

— А?.. Йўқ, ўғлим.

— Қаттиқ нон ҳам топилмайди, деяпсиз-ку.

— Э, ўғлим, ўзим шундай...

Ота-бола бир озгача қўйлар кетидан жим келишди. Бу сукутни яна Кенжа бузди:

— Дада, қачон Зиёбек акамга борамиз?

— Яқинда, ўғлим, яқинда,— деб Суюм оға чуқур ух тортди. Кенжанинг бу тасодиф саволи уни яна ўша кечадан бери бошнинг қотириб, кўнглини ғаш қилиб юрган ташвишли хаёлига қайтарди: «Асқар қамалиб, уйдагиларнинг ҳоли нима кечаётган экан?...»

Асқар аканинг нима қилиб бу хунук воқеага аралашиб қолганига Суюм оғанинг ҳеч ақли етмасди. У қанча ўйласа-да, Асқар ака ҳақида ёмон фикрга бориш-

га ботинолмас ва бу иш унинг қўлидан келишига ҳам сира-сира ишонмас эди. У шундай хаёллар билан бўлиб, қўрага қандай қилиб етиб келиб қолганини ҳам пайқамай қолди.

Қўйларни қамашди. Кенжа ҳар кунги одати бўйича қора қумғонни олиб, чайла орқасидаги ариқчага кетди. Суюм ога чайласига кирди. Унда яқинда ясаган иккита қозоқни қошиқ, дўмбира, қора сатиндан тишланиб тикилган эски қоракўл тумоқ осилиб турар, пастда чопон, Суюм ога ўзи орқалаб келган ола хуржун, бир чети синиқ сопол коса, сувқовоқ турарди. У тўрга ўтиб, ёнбош-лади. Ҳадемай қора қумғонни кўтариб Кенжа келиб қолди. Суюм ога аста ўрнидан туриб, бош томонда турган тугун рўмолчага қўлини чўзганди, нимадир пақил-лаб кетди: қўлига олиб очган эди, ичидан бир яримта қаттиқ пон чиқди. Кенжа ҳайрон бўлиб қолди.

— Чойни қўяверайми?

Суюм ога жуда хафа бўлиб кетди. Ўзи-ку майли-я, боласи эрталабдан бери ҳеч нарса егани йўқ-ку, ахир. У бирпас ниманидир ўйлаб турди-да, сўнг ўғлига сир бой бермай, ясама илжайиб, деди:

— Ўғлим, ҳозирча сен қумғонни ўтга қўявер.

— Нима билан ичамиз?

— Бой отаишларникига тўйга борамиз... Биз келгунча қумғон ҳам қайнаб туради. Кейин маза қилиб чой ичамиз.

— Тўйга таклиф қилганлари йўқ-ку, бизларни...

— Э, қизиқмисан, ўғлим. Боя Давқора оғанг айтди-ку, боринглар деб, бўлди-да. Айтмаганда ҳам нима... Бизлар бойнинг ўз одамимиз, чўпонимиз, бегонаси эмас-миз. Тушундингми?

— Тушундим...

— Бўпти, олов ёқ, қумғонни қўй.

Ота-бола қўйларни Сарсенининг Кенжа қатори ўғли Муродбекка тайинлаб йўлга тушдилар. Қуёш ботган, осмон тўла қора булут эди. Баъзан муздай ёмғир том-чқлари уларнинг юзларига чирс-чирс уриларди. Суюм ога тепага кўтарилгач, орқасига бир қайрилиб қараб қўйди. Қўзига икки-учта ғариб чайлалар билан қамшдан қилинган қўралар қорайиб кўринди. Тепанинг бу томонида эса бой овули: уч-тўртта оқ ўтов, кенг, кўм-кўк майдон, ундан нарида Ойдинкўл бутун салобати, гўзаллиги билан кўзга ташланиб турибди. Ўтовларнинг орқасида эса, йиғирма-ўттиз отлиқ йиғитлар шовқин солиб улоқ чопиб юришибди. Ўтов олди хотин-халаж, ёш болалар билан гавжум. Гўё ишлари зарур кишилардек у

ёқлан-бу ёққа югуришадн. Иккита дошқозон билқ-билқ қайнайдн...

Суюм ога бу томошаларни кўрмаса ҳам бўларди-ю, аммо бу ерга уни боласининг гапи, очлик балоси судраб келди. У келишга келди-ю, аммо келганига жуда афсус қилди. Унга ҳеч ким одам келдими, нт келдими, деб ҳам қарамади. Бир чеккада озроқ тургач, ўтов олдига яқинроқ бориб уҳ тортиб, аста шу ерда турган извошининг бир чеккасига ўтирди: «Бу Ҳайдарбойнинг извоши-ку,— деди у ичида.— Демак, шаҳардан одамлар келгани рост экан-да?..»

Кенжа ҳадеганда қозон атрофида айланниш юрган бой болаларига қўшилолмаи бир чеккада турарди. Ўтов ичида эса одамларнинг гапи авжига чиққанди. Суюм ога извош устида ўтираркан, аввалига бу гапларга унча эътибор бермади, кейин бундай қулоқ солса, жуда жиддий гаплар экан. Улар энди товушларини сал пастроқ қилиб гаплаша бошлагандилар, лекин шундай бўлса ҳам зеҳн қўйиб қулоқ солган кишига бемалол эшитилиб турарди...

— «Масала ҳам жиддий, ҳам хавфли,— деб уҳ тортди биров.— Айниқса, Шариф ячейка воқеаси райондагиларни жуда чўчитиб қўйдн. Чамаси шу борада шошмасак ҳам бўларкан.

— Мен сизга айтсам, яхши иш бўлмади, чамамда,— Суюм ога бу товушни дарров таниди, у Ҳайдарбойники эди:— Кўнглингизга келмасину ўлгудек шошқалоқсиз, Садиваққос...

— Менга нима дейсиз ахир, ўзларингиз эмасми...»

«Демак, Асқар большевойларнинг туҳмати билан эмас, мана буларнинг иғвоси билан қамалган экан-да! Шариф ячейкани Асқар эмас, Садиваққос...— деди Суюм ога ичида.— Тушунарли...»

— «Майли-ку, мен сизга айтсам, қилар ишни қилибсиз, нега энди Асқарга тўнкадингиз?»

— Ахир ўзларингиз-ку, шундай қил, деган...»

У бу сўз билан Ҳайдарбойникида Жавлонбек айтган гапга ишора қилди. У: «Сен бир кишини бил, сени бир киши билсин. Сени билган одам икки-учта одамни танисину, ўша охирги одамни иккинчи одамга айтиб гумдон қилдир», деган эди...

Ўзининг айтган гапи эсига тушиб Жавлонбек юмшаб қолди.

«— Ҳайф сизларга!— деди Жавлонбек. Кейин ўтиришга жон киритмоқчи бўлиб, гапни ҳазилга айланттирди:— Шунн ҳам юрак деб кўтариб юрибсизларми?»

Суюм оғанинг боши бир зум ғувиллаб, қулоқлари ҳеч нарсаи эшитмай қолди. У ўзига келганда, яна Ҳайдарбойнинг гаплари чала-чулпа эшитиларди:

«— Мен сизга айтсам, яхши эмас-да...

— Нимаси яхши эмас, Асқарнинг қамалганими ё Шарифнинг ўлдирилганими?— деди кимдир. Бу товуш Суюм огага таниш туюлди, бироқ уни қанча уринса ҳам эслаёлмади. Ҳалиги одам гапни давом эттирди:— Шариф қишлоғинингизни бузган болшевик эди, қутулдингиз. Асқар ўғлингизга қизини бермай ноз қилиб юрган эди, энди йўл очик...

— Борди-ю, Шариф ячейка ўлмай қолган бўлса-чи!

— Бари бир ўлади,— деди Садиваққос.

— Машинага олиб чиққанда жони бор экан, кўрганлар айтишди...»

Шу гапдан кейин ўтов ичидагилар бирпас жим бўлиб қолишди.

Суюм оғанинг очликданми ё ҳалиги гапларданми, боши айланиб, кўзи тиниб кетди. У қулоғига гап кирмай, гаранг бир аҳволда паришон ўтирганда, бирдан қозон бошида кўтарилган шов-шувни эшитиб, ўзига келди.

Улоқ олиб қочиб келаётган чавандоз оти қозон бошида юрган болаларнинг ўйинини томоша қилиб бир четда турган Кенжани уриб кетаёзди. Чавандоз нарироқдан отининг бошини қайтариб келиб, қамчиени ўқталиб, ўдағайлай бошлади:

— О-о-оёқ о-о-остиди ни-нима бб-бор и-ит-ва-ва-ча!— Бу ҳалигина яйловдан Кенжа тиззасини қонатиб, зўр машаққат билан ушлаб берган қора такани олдиға. ўнгириб олиб кетган Ҳайдарбойнинг арзандаси — Дандирасул эди.— Т-тур йўқол!

Бирпасда ўчоқ бошига одамлар тўпланишиб қолди.

— Кемтик қидириб юрган-да, кучукча,— деди кимдир биров.

Суюм ога аста ўрнидан туриб бориб, Кенжанинг қўлидан ушлади.

— Ҳали бу кучукчанинг кемтик қидиришга ақли етмайди. Борди-ю, етганда ҳам манави итлардан ортмаслигини яхши билади.

— Нима дединг? Ким ит?!

— Суяк қизганганлар ит!— деди Суюм ога яна қозон бошидагиларга қараб.

Ўтовдан савлат тўкиб Болтахўжа чиқди:

— Нима гап, нима шовқин?

— Ҳеч гап йўқ, бой ота,— деди аста Суюм ога.

— Сен нима қилиб юрибсан бу ерда? Бирор товоқ шўрва-шўрим олиб боришарди-да,— деди Болтахўжа заҳархандалик билан.

— Раҳмат ҳимматингизга, шўрва-шўримингизни анавн ювиндихўрларингизга берарсиз,— деб Суюм оға Кенжани етаклаб аста кета бошлади.

— Ҳой лаънати, аблаҳ, тўхта, нима дединг!..— деб Болтахўжа унинг биллагидан ушлаган эди, Суюм оға жаҳл билан қўлни силтаб юборди:

— Қўйиб юборинг, мен сизга Шариф ячейка эмасман!

Болтахўжа турган жойида қотиб қолди. Суюм оға дир-дир титраб нари кета бошлади. Ўтовдан эндигина чиққан Жавлонбек Болтахўжага маъноли тикилди. У сир бой бермасликка ҳаракат қилиб, «хотиржам бўлинг!» дегандек меҳмонларни ичкарига бошлади. Жавлонбек ўғлини етаклаб кетаётган Суюм оғага шубҳа билан бир зум қараб турди-да, кейин шу ерда ўйнаб юрган болаларнинг биридан:

— Анави одам қачон келганди, ўғлим?— деб сўради.

— Боя.

— Қаерда турганди?

— Тургани йўқ, ўтирганди.

— Қаерда ўтирганди?

— Ану извош араванинг устида.

— А-ҳа... Жуда азамат бола экансан, майли, бора қол.

У шундай деди-ю, юрагининг аллақаеридир жнз этгандек бўлиб, ўтовга кириб кетди.

...Бу маҳалда Суюм оға билан Кенжа тепа устига кўтарилган эди. Ҳаво ҳамон булут бўлиб, кўкламнинг дайди шамоли гувиллаб эсиб турарди. Суюм оға гаранг, дардли, оч ҳолда тепа устига чиққач, яна боягидек, орқа-олдига қаради. Яна ўша-бояги лавҳалар... Бироқ боя унга бу кўринишлар гўё ҳаётда бир одам бой, иккинчи одам камбағал яшаши қонундек бўлиб кўринган бўлса, энди ундай эмасдек туюлиб кетди. Унинг қалби аламдан туғён кўтариб, онгидаги пўлат қонун бўлиб, сингиб қолган эски тушунчага биринчи марта «нега? нима учун?» деган савол билан қарши чиқди. Унинг наздида ҳатто қалби ҳам: «Нега? Нима учун?» деб тепаётгандек эшитиларди. У оғир хаёлга чўмди, аммо бу сўроққа жавоб тополмади. Унинг хаёлини тепанинг нариги томонидан чопиб келаётган Кенжанинг ўртоғи Муродбекнинг товуши бўлиб юборди.

— Суюм оға, Суюм оға! Чайлангизга ўт тушиб кетди... Ёниб кетди!..

Кенжа ҳаяжонга тушиб қолди, аммо Суюм оға индамади. Ҳатто, қадамини ҳам тезлатмади. Ҳозир унга чайлага эмас, дунёга ўт тушиб кетса ҳам барибирдек эди. У шу юришидан айнамай чайласи олдига етиб келди. Чайла қамишлари аллақачон ёниб битиб, ёғочларигина қора кўмир бўлиб, чарс-чурс қилиб тутаб ётарди. Бир уюм кул ўртасида қора қумғон буғи бурқираб қаққайиб турарди. Тугунчакдаги бир яримта қаттиқ нон ҳам қоп-қора бўлиб куйиб кетибди. Ана, ҳар куни эрмак қилиб турадиган дўмбирасининг қамиш кули орасидан дастасигина чиқиб ётибди. Бу аҳвол Суюм оғани бутунлай эзиб юборди:

Э худоё, бизларни бунча қийнаб,
Бойларга индамайсан — танишингми?
Йўқ чоғимда чайламга ўт кўйибсан,
Миннатинг беш-олти қамишингми?

У аянчли бир вазиятда қоракуя бўлиб куйиб, қорнининг юз тахтаси ўйилиб тушган дўмбирасини қўлига олди ва бошини аста кўтарди. Гўё унинг хаёлида бутун водий, бутун яйлов куйик дўмбиранинг мунгли зори билан кўмилгандек бўлди... У оғир хаёл сураркан, қулоғига бояги ўтовдаги гаплар эшитилиб кетди... Шариф ячейка... Асқар аканинг туҳмат билан қамалиши...

Суюм оға қаттиқ уйқудан чўчиб уйғонгандек, бир сесканди-ю, олдида йиғлаб турган Кенжани кўрди.

- Энди нима қиламиз, дада?
- Кетамиз, ўғлим, кетамиз!
- Зиёбек акамгами?
- Ҳа.

Боядан бери ота-боланинг фожиаги аҳволига аянч билан қараб турган Муродбек секин Кенжанинг енгидан тортиб сўради:

- Кетасизларми?
- Кетамиз.
- Қанчага?
- Анчага.
- Қайтиб келмайсизларми?
- Келмаймиз-а, дада?—деб сўради Кенжа дадасидан.

Аммо Суюм оға индамади. У телба кишилардек индамай йўлга тушди. Икки бола бир-бирини кўзи қиймай, зўрға ажраллиди. Кенжа анча жойга бориб қолганида, орқасига қайтиб, дадасининг куйик дўмбирасини

олиб келди. Суюм оғаннинг қулогига яна ҳалиги гаплар эшитилиб кетгандай бўлди. У ўғлининг қўлидан маҳкам ушлаб, қадамни жадаллаштирди...

Ўн биринчи боб

Суюм оғаннинг бу хилда кетиши—ўтовда ифторлик баҳона шароб ичиб, кайфи сафо қилиб ўтирган бой, бойваччаларнинг ҳаловатини бузиб, кайфларини учуриб юборди. Улар сўнгги кунларда шундай ташвишга тушиб қолган эдики, кечагина ўзлари ялангоёқ деб ҳақорат қилишадиган, ҳатто ҳозир ҳам хизматларида беминнат ҳалол меҳнат қилиб юрган одамлардан ҳам ўлгудек қўрқишарди. Улар замон ялангоёқларники эканини яшин билишарди-ю, аммо асрлар бўйи оёқлари остида юрган камбағалларнинг измига юришга гурурлари йўл қўймасди, буни ўзларига ор деб билишарди...

Суюм оға кетгандан бери ўтов ичига чўккан жимликни уй эгаси бузди.

— Нима энди, битта ялангоёқ хафа бўлди, деб аза чекамизми?— деди Болтахўжа ўтирганларга тасалли бермоқчи бўлиб.— Қўйинглар, маишатимиз бузилмасни.

— У, шум замон!— деди Ҳайдарбой хўрсиниб.

— Ҳа, замон издан чиқди,— деди Жавлонбек гўё замоннинг бутун оғирлиги зиммасига тушган каби букилиб.— Мен сизларга минг марта айтдим, замон ёмон, эҳтиёт бўлиш керак, деб. Ахир, салгина ношудлик—ишнинг пачавасини чиқариб қўяди...

Эшикдан салом бериб Муродбекнинг дадаси Сарсен кириб келди. Жавлонбекнинг гапи бўғзида қолди. Болтахўжанинг ниҳоятда жаҳли чиқиб кетди.

— Хўш, хизмат!— деди у қовоғини солиб.

— Бир зарур иш билан келдим, бой ота!— деди Сарсен қўлини кўксига қўйиб.

— Айт!

— Суюм оға кетиб қолибди... Қўйларга қарайдиган одам йўқ...

— Нима?

— Қачон?

— Чамаси... кун ботганда йўлга тушганга ўхшайди.

— Қаёққа кетибди?

— Унисини айтмабди.

— Ўзинг қаёқда эдинг?

— Молда эдим, ҳозир келдим. Ўғлим молни ташлаб, сизга хабар беролмабди.

Ўтирганлар бир-бирига шубҳали қарашди.

— Яхши, бугунча қўйларга ўзинг қараб тур. Кейин яна ўйлашармиз,— деди Болтахўжа Сарсенга.

— Хўп, хўжайин.

— Бўпти, тезроқ бор.

Сарсен чиқиб кетгач, яна ўртага жимлик чўқди. Жавлонбекнинг тоқати тоқ бўлиб кетди.

— Ана, айтмадимми, салгина ношудлик ишнинг пачавасини чиқариб қўяди, деб?

— Нима бўпти,— деди Болтахўжа гавдасини тикиб.

— Нима бўларди, боя сал ширинроқ гапирганингизда, Суюм ога кетмас эди. Бу кунги одамларнинг жонини ширин гапириб туриб олиш керак. Ошкора пичоқ кўтарадиган замон ўтиб кетган, тақсирим.

— Кетса кетар, ўрнига яна битта ялангоёқ-да,— деди яна Болтахўжа паст тушмай. Унинг бу муомаласи Жавлонбекнинг жаҳлини чиқариб юборди.

— Нима бўпти дейсиз-а? Ахир, бояги Асқарнинг қамалиши... Колхоз ҳаракатига қарши гаплар... мақсадимиз ҳақидаги режаларимизни у ялангоёқнинг эшитмаганини сиз қаёқдан биласиз?— деди Жавлонбек куйиб-пишиб.— Билиб қўйинг, бой, бу гаплар бирорта одамнинг қулоғига етса борми, нақ хонамизга ўт қўйишади!

Ҳайдарбой билан Садиваққоснинг жон-пони чиқиб ўрниларидан туриб кетиша ёзди.

— Нимага бақрайиб қолдинглар?— деди Жавлонбек уларга қараб.— Ишонмаяпсизларми? У келгандан бери мана бу ўтов орқасидаги извош устида ўтириб, ҳамма гапларни эшитибди.

— Қўйинг-э...

— Ким айтди?

— Болалар айтди...

— Ҳа, эшитибди,— деди Болтахўжа ҳам ўзини тутолмай.— Менга болалар эмас, Суюмнинг ўзи айтди.

— Нима деди?

— Мен сизга Шариф ячеёка эмасман, деди.

— Ана холос... Боядан бери шу гапни эшитиб индамай ўтирибсизми яна?

— Утиришимиз бузилмасни дедим.

— Юрагингизга балли-е!

— Энди нима қилдик?

— Мен сизларга айтсам, қувинш керак,— деди Ҳайдарбой тоқатсизланиб.

Бир марта жиноят қилган одам, ўша жиноятни ёпиш учун яна ўн марта жиноят қилишдан ҳам қайтмас

экан. Мана ҳозир ҳам улар ҳеч ўйлаб ўтирмасдан, иккинчи бир жинойтга фатво беришга шошилишарди.

— Йигитлар!— деб бақирди Болтахўжа.

Давқора, Тўлбош, Дандирасуллар ўрниларидан учиб туришди.

— Иккита йигит бўлса бўлади,— деди Жавлонбек.

— Давқора!

— Лаббай!

— Тўлбош!

— Лаббай!

— Иккаланг отларингга қўи! Иложи бўлса...— деди Болтахўжа тутилиб. Унинг оғзидаги гапини Жавлонбек илиб кетди:

— Иложи бўлса зинҳор пичоқ ишлатилмасин... Чўқмор билан...— у қўли билан ишора қилиб кўрсатди:— Қон чиқмас жойига... Тушунарлими?..

— Тушунарли.

— Оқ йўл!

Тўлбош билан Давқора ўтовдан жадал чиқиб кетди...

* * *

Хуфтон. Суюм ога билан Кенжа ҳали йўлда эди. Бир томондан қоронғилик, иккинчи томондан очлик уларни оёқдан толдирганди. Осмонда парча-парча қора булутлар сузиб юришарди. Ой гоҳ у булут, гоҳ бу булут тагидан мўралаб, бераҳм шамол йўловчилар кўкрагидан итариб юргизмасди. Кунботар олдида бир-иккита томчиллагани бўлмаса, ёмғир ҳали ёққанича йўқ эди. Бу зулмат Кенжанинг кўзига ҳар бир гиёҳни бўри қилиб кўрсатар ва у борган сари дадасининг пинжиги тикилиб, уни баттар чарчатар эди. Бироқ, очлик ҳар қандай йиртқичдан ҳам зўрроқ келди. У оёқларини олиб босолмай қолди.

— Чарчадингми, ўғлим,— деди Суюм ога Кенжани бағрига тортиб.

— Қорним очиб кетди.

— Бир оз сабр қил, ўғлим. Мана, келиб қолдик. Ҳув анави чироқни кўрддингми?

— Кўрдим.

— Шу чироққа етсак, Зиёбек акангни кўрамыз. Юр, бўталогим, юра қол...

— Ростданми?

— Ростдан.

— Ундан кейин нима қиламыз?

→ Ундан кейин Зиёбек акангни олиб, «Ленин» колхозига борамиз.

— Дада, Ленин дегани нима?

— Катта одам.

— Яхши одамми?

— Яхши одам.

— Колхоз дегани-чи?

— Колхоз дегани...— деди Суюм оға тутилиб.— Бу колхоз дегани...

— Нон кўп бўладими колхозда?— деди яна Кенжа дадасининг жавобини кутмай.

— Кўп бўлади, бўталогим, кўп бўлади, юр...

Чироқнинг кўринганига анча бўлган бўлса-да, оға-бола ҳамон унга етолмасди, у эса — умид учқуни каби яқиндан йилтираб кўрнар ва тинмай ўзига чорлар эди.

Орқадан чопиб келаётган от дупури эшитилди. Оға-бола йўлдан четга чиқиб, орқаларига қайрилгунларича икки отлиқ уларнинг олдиларидан чопиб ўтиб, анча жойдан отларининг бошини қайтариб келишди. Келишди-ю, энгашиб ота-болага қарашиб, тақимларидан чўқморларини суғуришди:

— Ур, лаънатини!

— Во-ой!..

— «Вой до-од!» деган чинқириқ қоронғи тун бағрини тилиб юборди. Бу Кенжа эди. У додлаганича қоронғи тун қўйнига, буталар орасига кириб овози ўчди.

— Ур!— деган бўғиқ товуш чиқди яна. Суюм оға биринчи калтакдаёқ қулаган эди. У ётган жойида дармонсиз ингради:

— Бўр-ри-лар!..

Иккинчи отлиқ чопиб келиб яна урди. Қўлларига суяниб, туришга ҳаракат қилаётган Суюм оға шилқ этиб йиқилди-ю, қайтиб қўзғалмай, чўзрилиб қолди. Отлиқлар келган томонига — зимистон тун қўйнига шўнғиб, кўздан ғойиб бўлдилар.

Ўн иккинчи боб

Зиёбек жувоз ҳавосига анча ўрганиб, ҳатто уни ўзи ҳайдай оладиган бўлиб қолганди. Мана Муса тўрда йиртиқ кўрпасини ёпиниб, мириқиб ухляпти. Зиёбек жувоз ҳайдаяпти. Хона ичи иссиқ, жимжит, дим. Кулранг қашқа бир маромда айланишда давом этарди. Зиёбек қандайдир бир ўланни ҳиргойи қилиб, кунжаранинг четини синдириб, ўқ тагига ташлайди. Аммо унинг хаёли тутқич бермай, аллақаёқлардир кезиб юрарди. Болтакўл бўйи... Қўл бўйидаги ғариб қора ўтовдаги

қиз... Қиз билан кўлда, қайиқда маза қилиб сузиб юрганлари... Кечалари овул ёшлари билан аргимчоқда учишганлари... «Бўри билан қўй» ўйинида Зиёбек бўри бўлиб Оқбўтани — қўйни олиб қочгани ва уни панароқ жойга олиб бориб бағрига босиб, биринчи бор ўпгани... Шундаги дунёдаги ҳеч бир шприн шарбатга алмашмайдиган тотли ҳислар ва ниҳоят, ота-болалар овулдан кетганларида Оқбўтанинг кўзларига жиққа ёш олиб, уларнинг кетидан термилиб қолгани — ҳаммаси-ҳаммаси унинг кўз олдида жувоз билан бирга айлана бошлади. Яхшиям Мусага дуч бўлиб қолдим, бўлмаса бошқа ерга борганимда ҳолим нима кечарди, деб ўйларди у ўзинча.

Зиёбекнинг ҳам ўзига яраша дарди, севгиси, орзуси бор эди. Бироқ буни Муса ҳалигача билмасди. Фақат Муса унинг севги ҳақидаги ботирлигига ҳайрон қолиб юрарди: қозоқларда руслардаги каби йиғит билан қиз ота-онаси олдида ҳазиллашиб, гап отишиб юраверишарди. Зиёбекнинг ботирлиги мана шундан келиб чиққан эди. Буни Муса аста-секин тушуна бошлади. Зиёбекнинг иш соҳасидаги тортинчоқлигининг сабаби ҳам қозоқ халқидаги соддалик, ишонувчанлик каби фазилатлардан туғилган бўлиб, шунинг учун ҳам у Мусанинг ҳар бир маслаҳатига: «Қандоқ бўларкин?»— деб камтаринлик билан жавоб берарди.

Тўрда ётган Муса нималарнидир деб довдираб, уйқу-сираб у ёнидан-бу ёнига ағдарилгандагина Зиёбек хаёлини йиғиштириб олди. Уни уйғотмоқчи бўлиб тепасига борди-ю, бироқ уйқусини бузиниша кўзи қиймади. У ҳамон жувоз кетида айланишда давом этаркан, дадасини, Кенжа укасини ўйлай бошлади: «Уларнинг ҳоли нима кечаяптикин?.. Очи, тўқми? Қанақа одамнинг қўлига тушдикин?.. Майли, ишқилиб омон бўлсин...»

Кунжара пишиб, ёғ чиқмай қолди. Зиёбек кундани қўйиб, отни тўхтатди.

— Др-р! Тўхта, жонивор. Ўзинг ҳам қора терга тушиб кетибсан. Мана энди бўлди, дам оламиз,— деб у от сағрисини шапатиларди. Кейин жувозхона эшигини очиб, гавдасини ярим белгача ташқарига чиқарди-да, тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас ола бошлади.

— Тонг отиб қолибди,— деди у бошини ичкарига олиб.— Муса, эй Муса, тур, тонг отди. Бирам ҳаво очилиб кетибдики... Тур!..

Муса инграшиб, бу ёнига ағдарилди.

— Бир оз ёта турай,— деди у кўзларини уқалаб.

— Тур-турдан хабар келса, уйқудан маза қочади.

Тур, бўлмаса нақ устингдан совуқ сув қуйиб юбораман...

— Бай-бай-бай, доим ширин уйқунинг белига тепасан-да, Зиёбек,— деб Муса эринчоқлик билан туриб ўтирди, керишди.

— Нима, тушнингда Зухранг билан ўпишаётганмидинг?

— Йўқ, Қоработир билан олишаётгандим.

— Қанақа Қоработир экан у?

— Билмасам. Бир бадбашара одам билан Ҳурини талашиб, олишиб юрибман.

— Боя уйқусираб бир нималар деяётгандинг-ов. Турғизай дедиму, бироқ уйқунгни бузгим келмовди. Кейин ўзинг ағдарилиб ётдинг. Хўш, кейин нима бўлди?

— Нима бўларди, гоҳ у мени, гоҳ мен уни ерга олиб ураётганимизда уйғотиб юбординг.

— Бўлмаса, яхши қилибман-да.

— Нега яхши қилар экансан?

— Уйғотмаганимда, балким енгиллиб қолармидинг,— деди Зиёбек кулиб.

— Йўқ, енгилмасдим,— деди Муса ҳам кулиб, ўридан туриб кийинаркан!— Ҳури учун енгилмасдим... Хўш, қани, бўлдингми?

— Бўлдим. Сен отхонадан кўк қашқани олиб келгунингча, мен мана бу кулранг қашқани чиқариб, жувозга кунжут солиб тураман.

— Хўп, кетдим.

Муса жувозхонанинг ёғ, кунжара, шам ҳиди анқиган чиркин ҳавосидан ташқарига чиққач, ўзини анча енгил сезиб, соф тонг ҳавосидан кўкрагини тўлдириб нафас олди. Отхонага ҳовлидаги кўтарма тандир орқасидан ўтиларди. Муса ана шу тандир томонга яқинлашиб бораркан, маст каби тебраниб келаётган аллақандай бир гавдани кўриб, таққа тўхтади. Унинг кўз олдига доим маст-аласт ҳолда юрадиған Тўлбош келди. Шу бўлса керак, бошқа ким бўларди, деб ўйлади Муса. Ҳалиги одам эса гандираклаганча тандир орқасидаги қий уюми устига келиб йиқилди ва оғир ингради. Мусанинг юрагини қўрқув босди.

— Ким бу?— деди у тагин ҳам яқинроқ бориб.

— Им-м...

— Кимсиз?— деди Муса яна у томон интилиб ва ағаб наб ётган одамнинг усти бошида қон юқи кўриб, юраги шувиллаб кетди.— Қон?..

— Им-м, Зиёбек...

— Зиёбек дейсизми?— деди Муса энгашиб қараркан.— Суюм оға!

— Му-са, им-м...

— Муса югуриб бориб, Зиёбекни чақириб келди. У аввалига қўрқиб кетди, кейини энгашиб, дадасининг бошини суйди.

— Дада, дадажон, нима бўлди сизга?

— Уғлим, бўта-ло-ғим.

Зиёбек билан Муса Суюм оғани даст кўтариб, Малика холаникига олиб киришди. Урнидан эндигина туришган Малика хола билан Ҳури қўрқувдан ағрайиб қолишди. Болаларнинг ўзлари бир четга кўрпача тўшаб, Суюм оғани ётқизишди. Зиёбек яна сўради.

— Дада, дадажон, айтсангиз-чи, нима бўлди сизга?

Суюм оға зўр машаққат билан:

— Бў-ри-лар... Уриб йиқитишди — деди-ю, лекин бошқа нарсага тили келмади. У узун тушиб ётар ва инграр эди.

— Қимлар? Кенжа қани?

Зиёбек бу саволга жавоб ололмади.

— Вой, шўргинам, нималар бўляпти ўзи бу дунёда-а?— деб типирчиларди Малика хола.

Зиёбек бирдан кўзига ёш олиб, кўчага отилди. Орқа-орқа Муса ҳам чопиб чиқди.

— Зиёбек, қаёққа?

— Кенжани қидираман...

Суюм оғани Малика хола билан Ҳурига тайинлаб, Муса ҳам унинг орқасидан югурди. Бу маҳалда тонг оппоқ отиб қолган эди. Зиёбек қишлоқ четидаги қишлоқ, шаҳар, яйлов йўллари кесишадиган жойга етганда, негандир, таққа тўхтади. Унгача орқадан Муса ҳам етиб борди. Йўл устида Суюм оғанининг йиқилган, ағанаган, бу ёқ томонга қараб судралган излари аниқ кўриниб турарди. Йўл устини от туёқлари ўйиб юборганди. Тупроқ билан қоришган қон томчилари яққол кўриниб турарди...

Зиёбек билан Муса ҳайрон бўлиб турганларида шаҳар томондан икки отлиқ буларга яқинлашиб кела бошлади.

— Ассалому алайкум!— деди Муса йўлдан четга чиқиб, Зиёбекда ун йўқ эди.

— Ваалайкум ассалом!— деди чарм камзулли, шапка кийиб олган киши. Улардан бири — чарм камзуллиги Тожиёв, қисқа пальтолиги Санжаров деган киши бўлиб, иккаласи ҳам ГПУ да ишлашарди. Улар Шариф ячейка ўласи қилиб калтаклангандан сўнг, бу ёқларга тез-тез келиб турадиган бўлиб қолишганди.

— Хўш, укалар, нима қидириб юрибсизлар?— деди Тожиев отининг бошини тортиб.

— Э, ака, сўраманг,— деди Муса.

— Нима гап ўзи?— деди Санжаров йўл устидаги қон томчиларини кўриб. Кейин Тожиевга маъноли қараб қўйд.

— Суюм оғани кечаси шу ерда ўлардай калтаклаб кетишибди,— деди Муса.— Ёнида кичкина Кенжа деган ўғли ҳам бор эди, ўша йўқ. Шунини қидириб юрибмиз.

— Суюм оға деганларинг ким бўлиб ишларди ўзи?

— Чўпон бўлиб.

— Қаерда?

— Ойдинкўлда, Болтахўжаникида.

— А-ҳа,— деди Тожиев. Кейин бир кўзини қисиб, нималарнидир ўйлаб кетди ва шериги билан кўз уриштириб ҳам олди.

— Бошқа бола-чақаси ҳам бормиди-йўқми?

— Мана бу катта ўғли,— деди Муса Зиёбекни кўрсатиб.— Қидираётганимиз кичкинас.

— Сизлар қаерда ишлайсизлар?

— Ҳайдарбойникида, жувоз ҳайдаймиз.

— А-ҳа,— деб яна Тожиев Санжаровга қараб қўйд.

Кейин иккаласи ҳам отларидан тушиб, қон излари билан ён-атрофни кўздан кечира бошладилар. Қизиқ, Суюм оға дастлаб калтак еб, ҳушсиз қулаган жойигача кичкина, яланг оёқ бола изи бирга келгану, кейин йўқ бўлиб қолган... Улар энди шу атрофни синчиклаб излай бошладилар. Тўрталаси тўрт тарафга қараб юришди. Бир маҳал Тожиев отдан тушиб, яёв юра бошлади. Бир оз юриб боргач, куйиб қорининг юз тахталари ўйилган дўмбира топиб олишди. Тожиев дўмбирани қўлига олиб, яна бир-икки қадам босган эди, бирдан не кўзи билан кўрсинки, катта туп жингил тагида унгур уядан чиқиб ётган иккита оёққа кўзи тушиб, нима қиларини билмай таққа тўхтаб қолди. У товуш чиқармай, қамчиси билан ишора қилиб, бошқаларни ўз олдига чақириб олди. Зиёбек билан Муса бу аҳволни кўриб қўрқиб кетишди. Тожиев болалар олдида ўзини бир оз тутиб олиб, ҳалиги оёқларни унгурдан бу ёққа тортиб чиқара бошлади. Бола ҳолсизланиб, кейин шу кўйи ухлаб қолган экан, уйғониб кетиб, бақириб юборди...

— Кенжа!— деб бағрига босди уни Зиёбек. Мусанинг кўзидан ёш чиқиб кетди.

— Нимасига йиғлайсанлар, хурсанд бўлиш керак,— деди Тожиев уларни юпатиб.— Топилди-ку...

Улар Кенжани катта йўлга олиб чиқарди. Тожиев

Кенжанинг кўйлаги ёқасидан сиртга чиқиб қолган уч бурчак қўлтиқтуморини кўйлаги ичига солиб қўяркан:

— Уб-бў қаҳрамон-эй,— деди кулиб,— дадангни дўп-послатиб қўйиб, ковакка тиқилиб ётавердингни-а? Урмайсанми айлантириб...

— Улар кўп эди-да...—деди Кенжа ўпкасини босолмай.

— Нечта эди?

— Иккита отда.

— Қимлар эканини танимадингни?

— Танимадим...

Тожиев елкасини қисди. У қўлидаги куйик дўмбирани Мусага бериб, отига минди.

— Ҳа, айтгандек, Ҳайдар аканикига Жавлон деган одам келиб турадимиз?— деб сўради Тожиев от устида туриб Муса билан Зиёбекдан.— Меникига ўхшаган чарм камзули бор...

— Ану бир кўзи ғилай... райкомда ишлайдиган одамми?

— Ҳа-ҳа, худди ўзи.

— Ҳа, келиб туради. Кеча эрталаб бой отам билан Болтахўжаникига ифторликка кетишган эди,— деди Муса.

— Ифторликка?!— деди Санжаров ҳайрон бўлиб, Тожиев кулди. Кейин унга қўшилиб Санжаров ҳам кулди.

— Ундай бўлса, бугун кечқурун келиб қолишса керак-а, Болтакўлдан.

— Келишса керак.

— А-ҳа,— деб чўзди Тожиев. Кейин қамчи дастасини эгарининг қошига уриб, нималарнидир ўйлади-да, шеригига қараб бир нарсанинг фаҳмига етгандек, бошини сарак-сарак қилиб жилмайиб қўйди. — Хўп, хайр бўлмаса, йигитлар.

— Сизлар ким бўласизлар, амаки?— деб сўради Муса билмоқчи бўлиб.

— Бизларми?— деди Тожиев шеригига бир қараб олиб.— Кейин биласизлар, амакиларинг бўламиз. Хўп, хайр бўлмаса.

Хайр.

«Қизиқ, булар ким бўлишди экан?»

Зиёбек, Кенжа, Мусалар ҳайрон бўлишиб, юзларини уйга бурганда қўш оламга илк нурларини соча бошлаган эди...

Ўн учинчи боб

Бу қандай гап? Асқар тоғамнинг қамалганига ҳали бир ҳафта бўлмай туриб-а? Эрталабки чарм камзулли

отлиқлар ким бўлди? Нега бунча бизларни тергов қилишди. Наҳотки, бу ишда ўшаларнинг қўли бўлса? Йўғ-э! Ахир улар бизлар билан яхши муомалада бўлишди-ку! Ёмон одамлар бўлишса шундай қилишармиди? Йўқ, тузук одамлар кўришади. Қизиқ, ундай бўлса нега ким эканликларини айтишмади?..

Нима бўлса ҳам бу ерда катта жиноят бор...

Муса жувон орқасидан аста айланаркан, мана шулар ҳақида ўйлар, лекин қанча ўйламасин ўйлаб ҳеч ўйга етолмасди. Энди у нима қилсайкин? Еки бу ердан кетгани маъқулмикин! Қайсига кетади! Илгари фақат Ҳурини ташлаб кетолмай юрган бўлса, энди тоғаси қамалгандан кейин эса, у бу ердан бутунлай кетолмайдиган бўлиб қолгани устига мана бу хунук воқеа қўшимча бўлди. Қелганларига ҳали унча вақт бўлмаган бўлса-да, Муса Суюм ога билан ота-бола, Зиёбек, Қенжалар билан эса ака-укадек бўлиб кетишганди. Шундай экан, энди уларни ташлаб кетиб бўладими!

Унинг хаёлини эшикдан кирган Ҳури бўлиб юборди. Унинг кўзларида жиққа ёш, Мусага тикилиб индамай турарди.

— Ҳури!— деди у Суюм оғадан хавотир олиб ва унинг олдига борди. Ҳури пиқ-пиқ йиғларди.

Мусанинг кўнглини сал қўрқув босса ҳам, қизга сир бой бермай, унинг юзларига тикилди. Қизиқ, Ҳури йиғласа, айниқса унинг оппоқ чиройли юзлари устидан кўз ёшлари из солиб юмалаб туша бошласа, аслидан ҳам чиройли бўлиб кетаркан. Одам йиғлаганда чиройли бўлишини Муса биринчи бор кўрди. Унинг кўнглидан бир фикр лип этиб ўтди: «Агар бу унинг хафачиликдан йиғлагандагиси бўлса, хурсандчиликдан эркаланиб йиғлагандагиси қандай кўринаркан?..»

Шу топда Мусанинг кўнглида қачон бўлмасин яхши ният билан уни бир йиғлатиб томоша қилгиси келиб кетди-ю, лекин Суюм ога бир ҳол бўлиб ётган пайтда кўнглига шунақа бекорчи хаёллар келаётгани учун ўзини-ўзини-нчидан койиди.

— Энди нима қиламиз, Муса ака?

— Нима гап ўзи, тинчликми?

— Суюм оғам ўзини билмай қолди.

— Ҳеч нарса гапирдимми?

— Йўқ, нуқул босинқирайди... Дадам бўлгандаям майлига эди...

Қизнинг ўпкаси тўлиб кетди. Муса уни юпата бошлади:

— Майли, хафа бўлма, бир иложини қиламиз. Сен чиқавер, мен ҳозир орқангдан чиқаман.

Муса кирганда Суюм оға ўртада чўзилиб ётарди. Уни Малика хола, Зиёбек, Ҳури ўраб олишган, Кенжа бир четда кўзи шишиб, «пиқ-пиқ» йиғлаб ўтирарди. Уй ичи иссиқ, дим эди.

Суюм оға бутун кучини сарфлаб, бир амаллаб уйгача келгану, иссиқ уйга олиб киришгандан сўнг бўшашиб, толиқаётган эди. Баъзан, нималардир деб босинқирар, кўзларини куч билан очиб, атрофдагиларга гўё тешиб юборгудек бўлиб тикилар, сўнг яна кўзини юмиб инграр ва гўё хайрлашай деса ҳаётни кўзи қиймаётганга ўхшарди. Аслида эса унинг аҳволи унча хавфли эмасди, бир оз дам олса, ўзига келиб қолиши мумкин эди, худди шундай бўлди ҳам. Суюм оға ярим соатлар ўтарўтмас, кўзини очди, очганда ҳам боягидек куч билан эмас, балки дили ёришиб очди. Аммо, ўзи ҳаётда камгап одам, кўзини очгандан кейин ҳам ҳеч нима демади. «Тузукмисиз?»— деганга аста бошини қимирлатиб, индамай ётаверди. Лекин шундай бўлса ҳам, атрофдагиларнинг кўнгли, ҳарна сал таскин топгандек бўлди.

Эшикдан ғовур-ғувур гаплашиб, Жавлонбек билан Дандирасуллар кириб келишди. Утирганлар уларнинг ҳурмати учун ўринларидан туришди. Бир четда ўтирган Кенжа Дандирасулга олайиб қараб, Зиёбекнинг олдига ўтди.

— Келинлар, бу ёққа ўтинлар,— деди Малика хола уларга.

— Я-я-яхшимсиз, к-к-кеннойи!— деди Дандирасул ясама илжайиб. Ҳури билан Муса бир-бирига қараб кулиб юборишаёзди ва секин ҳовлига чиқиб кетишди. Дандирасул уларни кўз остида таъқиб этиб кузатиб қолди.

— Нима бўлди, Суюм ака?— деди Жавлонбек унга энгашиб.— Тинчликми ўзи?

— Тинчлик,— деди Суюм оға куч билан. У кўзларини катта-катта очиб, Жавлонбекка тикилди.

— Майли, майли, уринманг, чарчаб қоласиз,— деди Жавлонбек ундан юзини олиб қочишга ҳаракат қилиб. Кейин Малика холадан сўради:— Нима бўпти ўзи?

— Кечаси қишлоққа яқинлашганда икки ноинсоф орқасидан отда келиб уриб йиқитишибди. Эрталаб шу ерга базўр судралиб келибди, бечора. Хайрият, болалар кўриб қолишиб, олиб киришди, бўлмаса ўлиб ҳам қоларкан...

— Икки отлиқ, дедингизми? Ўб-бў лаънатилар-эй!—

деди у ташвишланиб. Бу унинг иккита занғардай йигит шу одамни ўлдирди олмаптими, дегани эди.— Мабодо кимлигини танимабдимми?

— Йўқ, қоронғида қандай қилиб танийсин?

— Бошқа ҳеч гап демадимми?

— Ҳали дурустроқ гаплашгудек ҳам бўлганимиз йўқ.

— Майли, сўзлатманглар, чарчаб қолади,— деди Жавлонбек меҳрибон бўлиб. Суюм оға эса булар билан иши бўлмай, нималарнидир эшлашга ҳаракат қиларди. Жавлонбек тез бир қарорга келиши керак эди. Бўлмаса, бутун ишлари расво бўлишини биларди. Мана у шундай қарорга келди ҳам.— Холажон, бўлмаса бундай қиламиз, мен чаққон бориб табиб айтиб келай, бу ерларда ҳали доктор ҳам бўлмаса керак... Ҳа, майли, унгача ётиб дам ола турсин, гапга солманглар, чарчаб қолади...

— Қошки эди, савобига қолардингиз... Иккита бола си бор, шўрликнинг...

— Бўпти, бўлмаса мен кетдим. Дандирасул, сен бора тур, мен ҳозир...

Жавлонбек билан Дандирасул иккови чиқиб кетишгандан кейин Суюм оға инграниб: «Мен бу одамни қарерда кўрувдим?» деб ўйлади ва секин кўзини юмиб эслай бошлади...

«...Эрта баҳор. Суюм оға билан Знебек ўрталаридаги Кенжани етаклаб олиниб, катта йўлдан келишарди. Орқадан бир отлиқ етиб келиб салом берди:

— Йулингиз бўлсин, ака?

— Ленин колхозига кетяпмиз.

— Қаёқдан келяпсиз?

— Болтакўлдан, Ёрлиқош бойниқидан...

— Суюм оға сиз эмасмисиз?— деди отлиқ йигит гилай кўзларини катта очиб.

— Ҳа, менман. Қаёқдан танийсиз?— деди Суюм оға ҳайрон бўлиб.

— Танийман-да. Унча-мунча ўлай ҳам айтиб юрасиз-а?

— Озроқ...

— Шундай қилиб, колхоз бўлмоқчиман денг?

— Ҳа, колхоз ёмонми?— деди Суюм оға ҳайрон бўлиб.

— Ёмон деб бўлмайдикун-я... Бироқ ҳали синалмаган нарса-да,— деди отлиқ йигит.— Туппа-тузук болаларнингиз бор экан, бузилиб, ўрис бўлиб кетмасмикин дейман-да, тагин.

— Қандай қилиб?

— Ҳамма бир қозондан ош ичиб, бир кўрпанинг тагида ётгандай кейин... Колхоз дегани шу-да!..

— Суюм оға тўхтаб, бир оз ўйланиб қолди. Кейин:

— Агар колхоз деганлари шу бўлса, кирмаганим бўл-сп-э!— деди-да, болаларини етаклаб, орқасига қайтди.

— Тўхтанг, қаёққа бормоқчисиз?— деди отлиқ йигит кўзини шифрайтириб.

— Қаёққа борардим, бирор жойдан ўзимга яраша иш ахтараман-да.

— Бўлмаса, сиз бундай қилинг. Анави Яккатут деган қишлоқда Ҳайдар деган одам бор. Мен шу кишига икки энлик хат ёзиб берай, олиб борсангиз у киши йўқ демайди, сахий одам. Сизга бирор иш-пиш топиб беради...

— «Раҳмат, чироғим, илоҳим барака тои!»..

Шу дам бирдан унинг хаёли Сир бўйига — Болтахўжа овулига оғди-да, кечаги унинг ўтовида бўлган гап-лар айна қулоғи тагида яна жаранглаб кетди.

«..Ажабо! Кечаги ўтовда гапирган кишининг овози мунча ҳозирги одамнинг овозига ўхшамаса!».. Менга икки энлик қогоз ёзиб бериб, Яккатутга юборган одамнинг кўзи гилай эди. Мана бу одамнинг ҳам кўзи гилайдек кўринди...

Кейин Суюм оғанинг эсига ўзи тўқиган ўлан тушиб кетди.

«Бири гилай ва бири чўлоқ келди...»

Уша, худди ўшанинг ўзи! Суюм оға бир умрга алданганини сезди. Буни калтаклаб кетганлар ҳам ўшаларнинг ўзи бўлса-чи!..

— Ушалар... лаънатилар... бў-ри-лар!— деб бақирди у ётган жойида. Шундан кейин яна ўзини йўқотиб қўйди. Муса, Малика холалар унинг бу сўзларини «алаҳси-янти» деб тушунди. Суюм оға нуқул «ўшалар... Асқарни қамаган... туҳматчилар, бў-ри-лар» деб тиширчилар, юзлари чип-чип терлаган, калтак теккан жойлари эса кўкариб шишиб кетганди. У шундай бир аҳволда ётганда эшикдан салобатли, элликлар чамасидаги салта ўраб олган бир киши кириб келди. У Жавлонбек ваъда қилган «табиб» эди. Суюм оға «қотиллар!» деб бақирди-ю, юрагини чангаллаганича жим бўлиб қолди. Ҳури рўмолча билан унинг юзларини артиб, елиб ўтирарди. Ҳалиги саллалик киши индамай бемор олдига келди.

Ундан ҳол-аҳвол сўраган бўлди, яраларини кўриб, алланечук башарасини ўргартирди.

— Уб-бў лаънати ваҳшийлар-э!— деди у Малика холага қараб.— Ҳеч нима демасдимми?

— Иўқ, фақат: «Бўрилар, қотиллар, ўшалар...» деб алҳсияпти.— Табибнинг қаеридир жиз этиб кетди-ю, тез ҳаракат қила бошлади.

Бу кишининг касали ичига тушиб кетганга ўхшайди,— деди у Суюм оғанинг томиричи ушлаб кўриб.— Қани, бизларни холи қўйинглар-чи, Чунки касал тўпир-тўпирни унча кўн ёқтирмайди.

Ҳамма ҳовлига чиқиб кетди. Малика хола бир пиёла илиқ сув олиб келди. Табиб уни аввал ўзи ичиб кўрди, кейин чўнтагидаги халтасидан оқ, тишқолига ўхшаган бир дори олиб пиёлага ташлади-да, сувга аралаштирди. Сўнг Суюм оғанинг бошини суяб, ниёлани унинг оғзига тутди.

— Қани, биродар, азбаройи шифо, ютиб юборинг, мусаффо бўлиб кетасиз. Яна, яна...

Суюм оға пиёладаги доридан уч марта қўлтиллади ютди. Табиб пиёла тагида қолган дори юқини ўзи ҳовлига олиб чиқиб чайқаб тўкиб, кейин пиёлани уч марта қайноқ сув билан чайиб ташлади.

— Худо хоҳласа, тезда тузук бўлиб кетади,— деди у. Кейин ҳатто зарур ишини ташлаб келгаплигини ҳам айтиб писанда қилди:— Хўш, мен бораёй, Тўлбош ифторликка айтган эди, кечиксам ҳам келдим.

— Раҳмат, сизга...

— Арзимаёйди. Эрталаб яна бирров келиб хабар олиб кетарман. Хайр.

Табиб чиқиб кетган пайтда қуёш ботай-ботай деб турганди. Уйда Мусадан бошқа ҳамма бор эди. У жувозга чиқиб кетганди. Уй ичи жимжит, бемор энди сал тинчигандек бўлди. Сўзламасди ҳам, алаҳнамасди ҳам. Лекин боягидан юзи кўкарикқираб қолган эди. Малика хола чўчиб қолди. Зиёбек орқали отбоқар Мирзарайим акани чақиртириб олдирди. У ҳар ҳолда эркак киши эди. Суюм оға ҳамон илгаригисидек узун тушиб ётарди. Бир оздан кейин Мирзарайим ака кириб келиб, унинг оёқ-қўлини ушлаб кўрган эди, муздек бўлиб қолибди.

— Бечора, бандаликни бажо келтирибди,— деди у Малика холага. Бу сўздан болалар ҳеч нарсани тушунмадилар. Мирзарайим ака Суюм оғанинг энгагини оқ мато билан танғиб қўйгандан кейингина, Зиёбек билан

Кенжа иккаласи йиглаб дадаларининг устига ташландилар.

— Дада, дадажон! Биз етимларни ташлаб, қаёққа кетасиз, дадажон!

Ўн тўртинчи боб

Бугун «ифторлик» фавқулудда Тўлбошникида бўлиб қолди. Унинг уйи Ҳайдарбойникидан узоқроқ, қишлоқнинг бир чеккасида бўлиб, киши хаёлига келмаган бу «ифторлик»ни вазият талаб қилиб қолган эди. Суюм ога воқеаси уларнинг кирдикорларини сал бўлмаса очиб кўяёзди. Эндиги доно тадбир Жавлонбек қишлоқдан кетмасдан туриб белгиланиши ва бундан кейинги қилинадиган ишлар ҳамда йўл-йўриқлар тўғрисида ундан маслаҳатлар олиб қолиниши керак эди. Шунинг учун ҳам улар бу бир чеккадаги камқатнов жойга тўпланишганди. Чунки уларни кейинги воқеалар жуда ташвишга солиб қўйди. Улар ўзларининг бир айбларини яширмоқчи бўлиб, бошқа бир айбга йўл қўйиб қўйишар ва бу қилган ҳаракатларидан ўзларига қарши янада каттароқ куч пайдо бўлар, уни ҳам даф қиламан дегунларича эса ундан бошқа бир бақувватроқ ҳақиқатнинг юзи очилиб қолар эди. Бундай ўйлаб қарашса, қишлоғидаги одамларни колхоздан айнатишга ҳаракат қилганларида қаршисида Шариф ячейка пайдо бўлибди, уни йўқотишга уринишлари оқибатида эса бутун район, колхоз фирқалари, комсомоллар оёққа турибди, ҳатто ўз қишлоғидаги кўзга кўринган беш-ўнта одам ҳам бойдан бемаслаҳат колхозга ўтиб кетибди. Мана, икки ўртада шубҳа ва тахминларга суяниб Суюм оғани ҳам сафдан чиқаришди ҳисоб. Ҳали бунинг оқибати нима билан тугаши — яна номаълум.

Мана шулар ҳақида ўйларкан, Садивақоснинг ҳам, Ҳайдарбойнинг ҳам руҳи тушиб, ўзларини ожиз ва лоҳас сезишарди. Тўлбошга-ку, бари бир. Унинг учун бир шиша ароқ бўлса бас, ичиб олиб ҳар қандай номаъқулгарчиликни қил десанг қилади. У айти худди шу хусусияти билан тоғасига манзур эди.

Боядан бери гапга аралашмай ўтирган Жавлонбек уларнинг тушқунлигини сизди.

— Нега мунча хомушсизлар? Қўрқмасанглар ҳам бўлади. Мен Суюм оғага Марозиқ домлани юбордим. Бир чимдим «оқ дори» билан тамом, асфаласофилинга кетадими, ёқка бориб ўланини айтиб юраверади,—

деб мугамбирона кулди у.— Шунга ҳам шунча ташвиши-ми?

— Йўқ, жиян, деди Ҳайдарбой тутақиб,— мен сизга айтсам, ҳечам ундан ташвиш тортаётганимиз йўқ. Ташвишнинг каттаси бу ёқда. Яна анави Саттор, Абдунаби, Мирсултонлар ҳам бола-чақаси билан колхозга ўтибди. Қишлоққа яна аллақандай Салимхон комсомол деган келиб, ёшларни ташвиқот қилиб юрганмиш. Худо кўрсатмасин, бу мен сизга айтсам, шу икки куннинг ичида бўлган гап-а? Бу ёғи нима бўлади энди?

— Бу ёғи ҳеч нарса бўлмайди. Биз билан сиз қаттиқ турсак, бу ёғи ҳеч нарса бўлмайди,— деди Жавлонбек қизишиб.— Улар ташвиқот қилса, сиз ҳам ташвиқот қилинг, ҳаққингиз бор. Совет ҳукуматида ҳамма тенг ҳуқуқли. Ундан кейин, ўртаҳол деҳқон колхоз бўлмай якка хўжалик бўлиб яшайвериши ҳам мумкин. Ҳа, бу ҳақда ҳукуматнинг ўзи айтган. Сиз якка хўжаликсиз.

Бу гап рост эди. Аммо ҳукумат шу ўринда бошқа гап ҳам айтганди. Яъни шу жумла нари-верисида колхозлар билан совхозлар машина ва тракторлар билан тўла-тўқис таъминлангач ва уларнинг даромади яхшилангач, якка хўжаликлар бу тузумнинг афзаллигига албатта кўзи етади, кейин ўзлари колхоз бўлиш учун ариза беришади, дейилганди.

Аммо давр душманлари умуммаънодан айрим жумлаларни узиб олиб, унга истаганча маъно берар, фалончи бундай деган, тугунчи ундай деган, деб кўпгина содда кишиларни йўлдан уришарди. Бу ўринда Жавлонбек ҳам худди шундай қилди.

Ҳамма жим бўлиб, ўйланиб қолди. Бу жимликни яна Жавлонбекнинг ўзи бузди:

— Мана бизлар шундай нозик, қалтис жойда ишлаб турган бўлсак ҳам, Урта Осиё шароитига, яъни ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман кэби чорвадор халқларга колхоз, совхоз тузуми мос эмас, деб бир неча марта ошқора айтиб келяпмиз-ку,— деди у. Кейин, қаддини ростлаб, гарчи бу ишларнинг оқибати ёмон туганига кўзи етиб турса ҳам атрофдагиларнинг руҳини кўтариш учун яна давом этди:— Нима, бу курашда бизларни яккамиз деб ўйлайсизларми? Алҳамдулиллоҳ, бизларнинг ҳам юқорида одамларимиз бор, улар бизни ҳаминиш кўллаб-қувватлайди. Ундан ташқари, Болтакўлдан Ерлиқоп, Қорачиқдан Самандарбой, Чўбоноқдан Қулаҳмад, Қориздан Карим элликбоши бош кўтариб чиқса, колхоз деганнинг ўзиёқ тўс-тўполони чиқиб, тарқалиб кетмай-

дими? Бу ҳали фақат Туркистонда, Округ бўйича эса Туркистонга ўхшаган яна қанчадан-қанча жойлар бор, эҳ-ҳел!..

Жавлонбек Округ бўйича Туркистонга ўхшаган яна қанчадан-қанча жойлардаги қулоқлар ва бошқа хил аксинлиқиллобчилар билан баравар, ундан ўн, балки юз чандон кўпроқ ва кучлироқ бўлган оддий халқ бор эканлигини, Совет ҳукумати бор эканлигини ўйламай гапирарди. Ҳали ўз қишлоқларидан нарига чиқмаган Ҳайдарбой, Садибаққос, Тўлбошлар ҳам бу ҳақда сал бўлса ҳам мулоҳаза юритишмасди. Уларнинг назарида Жавлонбек санаб ўтган қишлоқлардаги кучлар эртанингига бири Германия, бири Англия, бири Франция, бири Америка бўлиб келиб, ёш Совет ҳокимиятининг ҳалқумидан хинпа бўгади-ю, булар яна қайтадан илгариги аслига қайтишади, шундан кейин Ҳайдарбой яна бояги аслига қайтади, ялангоёқлар билан ҳозирдагидек майини муомалада бўлмайди ва бурчак-бурчакларда яширича гаплашиб юрмай, аксинча, колхозга ўтиб кетганларни тутиб олиб, отнинг думига боғлатиб судратади, айнаб, ўтиш таралдудидида юрганларнинг эса тавба-тазаруғини бериб қўяди. Ҳурини ҳам ҳеч кимдан сўраб ўтирмай, Дандирасулга олиб беради. Агар Муса халақит берса, худди сатранж тахтасидаги аспнинг қулоғидан чимдиб олгандек, уни ҳам бир қулоғидан ушлаб олиб, четга чиқариб ташлайди.

Улар мана шунинг каби кўпик хаёллар билан илгариги аслига қайтишди. Жавлонбек мақсадига қисман эришган, уларни сўз тинглайдиган даражада сергак қилди.

— Бироқ, ҳушёр бўлиш керак, удабурон бўлиш керак,— деди у гилай кўзларини айёрона шиграйтириб.— Ўқинда «Ленин»га трактор келади. У келса қолган одамлар ҳам сиздан юз ўгиради.

— Трактор дегани ким у?— деди Ҳайдарбой ҳайрон бўлиб.

— Ер ҳайдайдиган машина.

— Машина ҳўкиз денг?! Уб-бў...

— Ҳа, машина ҳўкиз, октябрь ҳўкизи,— деди Жавлонбек пичинг билан кулиб.— Айтмоқчи, мен сиздан суюнчи оламан, деб хотиримдан кўтарилаёзибди, ану жувозкаш болағизининг оти ким эди, Мусамиди?

— Муса.

— Ушани тракторчига-шогирд қилиб ёзиб қўйдик. Эшигингизми?

— Эшитдим. Раҳмат, Тўлбош айтди.

— Мабодо колхоздан бирортаси келиб сўраса, қаршилик кўрсатманг, бораверсин.

Ҳайдарбой жиянининг нима демоқчи эканини ва нима мақсадда унинг шундай қилганлигини аллақачон тушуниб етганди. Шу билан бирга, у жиянининг «бораверсин» деган сўзини «Муса кетгандан сўнг тўй қилавершингиз мумкин» деган маънода тўлдириб тушуниб, илжайиб қўйди.

Жавлонбек яна гапида давом этди:

— Гап шундай: бу трактор дегани лампа мой билан юради, иложи бўлса ўз ёғи билан ўзини қовурни керак.— Жавлонбекнинг бу гапи улар учун умрида эшитмаган гап эди, ағрайиб қолишди.— Яқинда Қорачиққа ўша ҳўкиздан биттаси чиққан эди. Самандарбойнинг йнгитлари устига пичан ташлаб ёндириб юборишди.

— Тракторни-я!— деди Тўлбош ҳайрон бўлиб.— Бўлмасам, бизлар ҳам ҳўкизнинг адабини бериб қўямиз... Чойга қаранг, бўла.

— Ҳа, айтмоқчи, бир нарсани айтишни унутиб қўяёзибман,— деди Жавлонбек қўлидаги чойини дастурхонга қўйиб,— Тўлбош бўла, хафа бўлмангу, сизда бир ёмон одат бор, қиттай ичиб олсангиз бас, худонгизни ҳам унутиб қўясиз. Ахир, мен сизга неча марта айтдим, ошкора мушт кўтарадиган замон эмас, ҳозир деб. Шундоқ қилиш керакки, жаҳаннамга тушганини шаҳиднинг ўзи ҳам билмай қолсин. Сиз бўлсангиз... кўпроқ ҳовлиқасиз...

— Ҳовлиқиб нима қилдим мен?

— Иккита барзангидек йнгит Суюмни тугатолмадингиз. Сал бўлмаса, сирингиз ошкора бўлиб қолаёзди, бу ҳовлиқмаганингизми?— деди Жавлонбек Тўлбош устига тўниб, у индамай қолди.— Ундан кейин, ҳозирча, мен бой, сен камбағал деган гапларга бутунлай хотима бериш керак. Ҳа, бугундан бошлаб, тоға, сиз ҳам — Ҳайдарбой эмас, Ҳайдар акасиз, тушундингизми?

У бу сўзи билан «бой» сўзига қўшиб Ҳайдарбойнинг бутун бойлигини тортиб олгандек бўлди. Начора, гиқ этадиган замон эмас, Жавлонбек яна бир нима демоқчи бўлиб лабини жуфтлаганда дераза тикиллаб, гапи бўғзида қолди. Утирганлар чўчиб тушишди. Тўлбош дарвоза эшигини очмоқчи бўлиб ўрнидан турди:

— Хотиржам бўлинглар, ифторлик-ку, бу...

Бир оздан кейин Тўлбош меҳмонхонага «табиб» Марозик домлани бошлаб келишди.

— Хўш, нима бўлди?— деди Марозиқ домлага боядан бери уни сабрсизлик билан кутитб ўтирган Жавлонбек.

— Хотиржам бўлинг, тақсирим, ҳамма иш жойида,— деди Марозиқ домла ҳиҳилаб кулиб.— Худо хоҳласа эрта билан жанозага айтилурсизлар.

— Хайрият-э...

— Мана, энди мен бемалол кетаверсам ҳам бўлади,— деди Жавлонбек ўтирганларга.— Боядан бери кўнглим тинчмай турганди. Эндиги гап, бу ёғига эҳтиёт бўлинглар, мен бундан буён камроқ келаман. Чунки, назаримда қишлоғингизда бегона одамлар кўпайиб қолган кўринади.

— Тақсирим тўғри айтадилар,— деди Марозиқ домла гапга аралашиб,— ҳозирнинг ўзида олдимдан иккита одам чиқиб қолса бўладими? Юришларига қараганда шубҳали кўринади. Менга ҳам қараб-қараб ўтиб кетишди. Шу ердан чиққандир деб ўйловдим, йўқ, унга ўхшамади.

Жавлонбек юраги ҳаприқиб, сескангандек бўлди, бироқ бу ерда сир бой бериш — ўзига тобе одамларни ҳам қўлдан бой бериш билан барабар эди. Шунинг учун ҳам гапни дарҳол бошқа ёққа бурди.

— Бекорчи одамлар-да, хайр, бўлмаса, яхши қолинглар.

Жавлонбек - кетгандан кейин улар узоқ ўтира олмадилар. Кўнгилларига гулгула тушиб, тарқаб кетишди. Садиваққос ёлғиз отда «Ленни» колхозига, Ҳайдарбой билан Марозиқ домла эса яёв уйларига кетишди.

Марозиқ домла билан Ҳайдарбой кела-келгунча бири-бирига ғиқ этишмади. Улар шундай кўчаларининг бошига келганларида олдиларидан бир одамнинг қораси кўринди: у буларга томон келарди. Уни кўриб, келаётганларнинг бўгин-бўгинлари бўшашиб кетди. Кўчани кесиб ўтган ариқча устига қўйилган яккачўп тор кўприкка келганларида эса ҳалиги одам ҳам уларга яқинлашиб келиб қолди. Умрида бир-бирини ҳурмат қилмаган бой билан домла кўрққанидан бирига-бири йўл беришарди:

— Қани, домлапочча, марҳамат!— деди бой аввал ўтишга қўрқиб.

— Йў-йўқ, бой, ҳар ҳолда сиз...

Улар шу зайлда «сиз ўтнинг, сиз ўтинг» қилиб турнш-

ганларида, ҳалиги одам буларнинг олдига етиб келиб қолди.

— Бой ота!

— Э-ҳа, Мирзарайиммисан?— деди бой ичида уҳ тортиб.— Кечаси нима қилиб юрибсан ёлғиз ўзинг шунча бевақтда?..

— Сизникига келаётган эдим... Худонинг қудратимнан, Суюмбой бандаликни бажо келтирди.

— Қачон?— деди Марозиқ домла.

— Ҳозир энгагини танғиб чиқиб келяпман.

Улар, гўё ҳайрат ичида, соқолларини силаб, «худо раҳмат қилсин!» дегандек бўлишди.

— Энди, ҳозир бевақт бўлиб қолди,— деди домла,— эртага эрталаб кирамиз-да, бой? Сиз нима дейсиз? Бевақт кириб, тағин марҳумнинг руҳини безовта қилмайлик-да...

Домла бойни ноқулай вазиятдан қутқарди. Улар шу жойдан уй-уйларига ажралишдилар. Ҳайдарбой уйига келиб ҳар хил хаёлга кетди: демак, энди тўйни бошлайверсам ҳам бўлар экан. Муса бугун бўлмаса эртага кетади. Шу кетганча бир ойда бир марта келадими, икки ойда бир марта келадими, уни худо билади. Яхши пайт. Йўқ, тўйни ҳеч кечиктириб бўлмайди!

Этай деса кўзига уйқу келмади. Боя Тўлбошникида тўй ҳақида жиянидан очикроқ маслаҳат олай деган эди, ҳеч муносабат тополмади. Бунинг устига, жияни негандир, ҳеч кимга билдиргиси келмаса ҳам, зўр ташвишда эди. Бой, бир кўнгли, бу дардини хотини Бибисора билан маслаҳатлашмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ яна ўз фикридан қайтди. Чунки у бу ҳақда хотини Бибисора билан илгарилари ҳам бир неча бор маслаҳатлашган эди. Аммо хотини: «Дадаси, бу ҳали хом гап, ўғлингиз эр етган билан, ҳали хотин нималигини билмайди. Тағин бир бечоранинг нозаниндек қизига увол бўлмасин...» деб кўнмаган эди.

Ҳақиқатан ҳам Бибисора холанинг гапида жон бор эди. Дандирасул ҳали ҳеч нарсани билмасди: ёши етиб қолгани билан нимасидир кам, телбанамороқ эди. Ҳатто шу вақтгача ўзи билиб бирор ишга қўл урган бола эмасди, нуқул дадаси буюрганини қиларди. Ўзича эса нима ишни қилиб, нима ишни қилмасликка ҳам ақли етмасди. Умри дадасининг кетида «бориб кел!», «олиб кел!» билан ўтиб келарди. Бу онлада Бибисора холагина оқ билан қорани фарқ қила оладиган эсли-ҳушли аёл эди. Шунинг учун ҳам у эрига юқоридаги гапни ботиниб

айтганида, эри уни: «Сен бальшовой бўлибсан!» деб уришиб берганди...

Шу вайдан Ҳайдарбой бу ҳақда хотини билан ақлашиб кўришни лозим топмади. У ечиниб тўшагига ётди ва анча вақтдан сўнг, зўр-базўр кўзи уйқуга кетди. Уша кунни у кечаси билан туш кўриб чиқди. Тушида Болтақўлдан Ерлиқоп, Қорачиқдан Самандарбой, Кориздан Карим эллиқбошилар отда унинг бошига келиб ҳадеб: «Тур ўрнингдан, Ҳайдарбой, гафлатда ётма, газот бошланди, тур...» — деб қичқиришар эди.

Бой бутун кучи билан ўрнидан учиб турганда, бошида Бибибора хола уни чайқаетган экан:

— Турнинг, дадаси саҳар бўлди.

Ҳайдарбой калима келтириб кўкрагига тупурди...

Ун бешинчи боб

Суюм оғанинг дафи қилинганига бугун икки кун бўлди.

Малика хола даргоҳида кетма-кет юз бераётган бу воқеалар фақат Ҳури, Муса, Зиёбекларнигина эмас, балки бутун қишлоқ одамларини ҳам ташвишга солиб ўйлантриб қўйди. «Нима учун қўй оғзидан чўп олмаган Асқар ака Шариф ячайкага қўл кўтарди? Суюм оғани кимлар калтаклаб кетишди экан? Нима учун?..»

Аммо, бу саволларга Ҳайдарбой одамларидан бошқа ҳеч ким жавоб беролмас эди. Анча кундан бери Муса ҳам шу ҳақда бош қотирарди. Мана ҳозир ҳам у жувоз атрофида айланар экан, хаёлидан фақат шу гапларгина кечар эди. Нега, нега, нега? Бу каби миллион-миллион нега, негалар?» унинг миясида жавоб тополмай тугён кўтарар, дили эса жувозхопа ичидек қоп-қоронги эди. Нима қилсин? Кўндан бери ўйлаб юргани «Ленин» колхозилик Салимжон комсомолнинг айтганини қилиб, бу ердан кетсинми? Унда Ҳури нима бўлади? Малика хола нима дейди? Зиёбек-чи?

Мусанинг боши гувиллаб кетди. Бунинг устига у уйқусиз, чарчаган эди, ўқтин-ўқтин эснарди, жувоз фирчилларди. Агар Зиёбек кириб қолмаганида, у кечгача шу зайлда ўй сураверган бўларди. Зиёбек дадасининг ўлиmidан кейин анча сўлиб қолган ва қисиқ кўзлари уйқусизликданми ёки кўп йиғлаганликданми баттар қисилиб қизариб кетганди. Шундай бўлса-да, у ўзининг навбати учун ҳам жувоз ҳайдаётган Мусага бир оз дам бергани кирганди.

— Нега келдинг?— деди Муса унга.

— Мен ҳам бир оз ҳайдай. Ахир кечаси билан чарчадинг.

— Мен ҳали чарчаганим йўқ,— деди Муса унга.— Ранг-рўйингга қара, икки кунда соп бўпсан-қўйибсан.

— Нима қилай, Муса, йиғлаган билан отам тирилиб келмас экан. Уйда ўтиравериб зерикиб кетдим... Сен ҳам чарчадинг...

— Ҳечқиси йўқ,— деди Муса ва билдирмасликка ҳаракат қилса ҳам, бир эснаб қўйдн.— Бор, бориб яна бир оз дамингни олиб кел.

— Хўп, бўлмаса, шу ерда сен билан бир оз гаплашиб ўтирай.

— Нимани ҳам гаплашамиз?

Уртага бир оз жимлик чўкди. Зиёбек бошини қуйи солиб ўтирарди. Муса бўлса ҳамон жувоз кетидан бир маромда айланишда давом этарди. От туёғи товуши билан жувоз гичир-гичири бир-бирига жуда мос тушганди. Муса гапни айлантирмоқчи бўлиб Зиёбекдан сўради:

— Айтгандек, дўмбирани тузатдингми?

— Тузатдим,— деди Зиёбек ердан бошини кўтармай.— Бироқ тузатган билан энди уни ким чаларди.

Муса унга тасалли бера бошлади:

— Ўзинг-чи, ўзинг чаласан.

— Дадамнинг ўлганигами?

Шу билан уларнинг гапи апчагача узилиб қолди. Муса унга нима ҳақда гапирмасин ёки улар нима ҳақда ўйламасинлар охири ўша рўй берган ва рўй бераётган воқеаларга келиб тақаларди. Бу жимликини яна Мусанинг ўзи бузди. Бироқ у бу гал гапни ҳозирги бўлаётган воқеалардан бутунлай бошқа ёққа бурмоқчи бўлди:

— Шу дейман, Зиёбек, ҳар куни жувоз атрофида айланавериб неча чақирим йўл юрар эканмиз, а?..

Зиёбек бошини кўтармай жавоб берди:

— Қайдам, билмасам.

— Менинг тахминимча, ҳар куни Туркистонга икки марта яёв бориб келсак керак.

— Туркистонга эмас, Тошкентга ҳам етамизу, аммо жувоз кетида мана шундай айланаверсак, ҳеч қаерга столмасак керак,— деди Зиёбек бошини кўтариб. Унинг бу жавоби Мусани жуда ҳайрон қилиб қўйди. Бу, илгариги — Муса ўйлаган Зиёбекнинг жавоби эмас эди. Унинг шундай жавоб беришини Муса ундан кутмаган ҳам эди. Ҳақиқатан ҳам дадасининг ўлими унинг кўзини очиб қўйибди. Рост-да, илгари дадасини деб, укасини

деб бирор нарса дейишга журъат этолмасди у. Энди-чи, энди унга бари бир эди. Муса унинг бу жавобини эшитиб кўнгли сал равшан тортай деди. Гап яна истар-истамас ҳозирги кунга келиб тақалди.

— Тўғри айтасан,— деди Муса ниманидир ўйлаб,— Асқар тоғам ҳам бу жувоз кетидан айлана-айлана ҳеч қаерга етолмай кетди. Нима бўлганда ҳам сен билан биз уларнинг изидан бормаслигимиз керак. Бир амаллаб шу даргоҳдан кетишимиз керак.

Боядан бери индамай, бошини қуйи солиб ўтирган Зиёбек сал жонланди.

— Қандай қилиб?

— Агар сен хўп десанг, мен бир режа ўйлаб қўйганман. Бир йўлни қилиб, бу ердан кетамиз.

Зиёбек ўрнидан туриб келиб, Мусанинг кетидан айлана бошлади:

— Қаёққа?

— «Ленин» колхозига.

— Танишинг борми?

— Ҳаммаси таниш-да, Салимжон билан гаплашганман. Колхоз жуда яхшимиш. Иш жудаям кўпмиш. Ҳа, айтгандек, Шариф ячеяка шўрлик мени тракторчиликка шогирд қилиб рўйхатга ёздириб қўйибди, колхозчилар йиғилишида, Салимжон айтди. Шу бир ҳафта нчида трактор келармиш. Ишга кириб олганимдан кейин, бир амаллаб Малика холаларни ҳам олиб кетамиз. Сен ҳам кетасан бизлар билан бирга.

— Менга бари бир...

— Нега сенга бари бир бўларкан?— деди Муса куюниб.— Ахир, туну кун жувоз кетидан айланавериш жонингга тегиб кетмадими?

— Қайдам. Ҳали бу режамизга бой отамлар қандай қараркин?..

Муса бунн ўйлаб кўрмаган экан, жим бўлиб қолди. Рост, жавоб бермаса-чи? Унда нима қилади?

Муса шу томонларини ўйлаб, энди бир нима демоқчи бўлиб турган эди, қўлида шиша, ўзи маст ҳолда Тўлбош кириб келди. Мусанинг гапи оғзида қолди. Тўлбош эшикдан кириб, анча вақтгача қаққайиб туриб қолди, унга на Муса, на Зиёбек «келинг» ҳам демади. Бу муомаладан Тўлбошнинг авзойи бузилиб, ранги ўчди.

— Нима, мен еб, сенлар қуруқ қолдингларми? Нега индамайсанлар?— деди у титраб.

— Нима қиллибмиз?

— Нега бунча қовоғингни осилтирдинг бўлмаса?

— Ака, бу ерга кирадиган бўлсангиз, тўғрилиқча киринг,— деди Муса тутақиб,— худо ҳақи, жонимга тегиб кетди жуда...

Мусанинг гапи тугамасдан Тўлбош қинғирига олиб кетди:

— Ёғ ичиш-а?— Мастликданми ё ҳақиқатан ҳам асаби қўзиб кетдим, ҳар қолда унинг қовоқлари пир-пираб учиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди:— Шундай қилиб, ёғ ичиш жонимга тегди, дегин, итвачча!

Зиёбек нидамади-ю, бироқ аъзойи бадани титраб кетди. У, агар Тўлбош авлиё бўлган пайтда ҳам қилаётган муомаласи учун бир мушт туширгиси келиб, Мусага қаради. Муса хотиржам кўринди. Ҳақиқатан ҳам, у ҳозир ўзини қўлга олган ва нима учундир жуда хотиржам кўринарди. Шунинг учун ҳам у илгариларидагидек ҳайнқ-май, Тўлбошга тик қараб жавоб берди:

— Ёғни мен ичаётганим йўқ!

— Қим ичяпти бўлмаса?— деб бақирди Тўлбош.

— Бой отамлар ичяптилар, сиз ичяпсиз!..

— Мен-а!

— Бақирманг!— деди Муса Тўлбошнинг ёғ олиш пиятида олиб кирган шишасига ишора қилиб. Тўлбош қийин бир вазиятда қолди. Ҳақиқат ошкора бўлгач, лў-лилиги тутиб кетиб, Мусага қўлини кўтарди.

— Мана сенга «бақирма!..»

— Қўлингиз керак бўлади, эҳтиёт қилинг!— деди-да, Муса унинг қўлини маҳкам ушлаб, орқага қайирди. Тўлбош Мусадан анча заиф эканини сезиб қолди. Шундай бўлса ҳам номусни қўлдан бермай кучанди:

— Вой итвачча-ей! Жувоз ҳайдаш, ёғ ичиш жонингга тегдими ҳали. Жонингга теккан бўлса, жўна бу ердан!

— Хўп, жўнайман бу ердан.

— Йўқол,

— Хўп, йўқоламан!— деди Муса шошмасдан кунда қўйиб ва жувозини тўхтатди.— Мана, жувоз керак бўлса ўзингиз ҳайданг!

— Ўзим ҳайдайман!

— Ҳа, ўзингиз ҳайданг.

Муса аста «яхши баҳона топилди» дегандек Зиёбекка кўзини қисди-да, жувозхонадан чиқиб кетди.

«Лаънати!— деди Тўлбош унинг кетидан хўрозлашиб.— Ўзинг ҳайдаманш! Нима, одам қуриб қоптими? Сен ҳайдамасанг Зиёбек ҳайдайди!.. Кўрарман ҳали тракторчи бўлиб етишганингни!..»

«Ие, бу нима дегани!» «Кўрарман ҳали...» деганичи! Ҳар қалай, бу уларнинг «борма!» деганлари эмаску, ахир. Демак, кетаверса қаршилликлари йўқ экан-да...»

Зиёбек ўзича унинг сўзларидан шундай хулоса ясар экан, кўнглиг сал равшан тортгандек бўлиб, оёғидаги кишани узилиб кетган оддек ўзини енгил сезди.

* * *

Умуман, кўнгилисиз, аммо Муса учун кўнгилдагидек содир бўлган ҳалиги воқеадан беҳабар Ҳури тотли орзулар огушида уйда ёлғиз дўппи тикиб ўтирарди. Уй ичи жимжит эди. У тайёр бўлиб қолган чимкашта дўпписининг гулларига қараб бир нимадир деб сўзланди-да, кейин уни бошига кийиб, ойна олдига борди ва ўз аксини Муса фараз қилиб, у билан ўзича сўзлаша бошлади:

— Дўппингиз қутлуг бўлсин, Мусажон ака!

Кейин овозини ўзгартириб Муса учун ҳам ўзи жавоб берди:

— Раҳмат!

Ҳури ўз кўнгилида Мусанинг овозини ўхшата олди шекилли, ойнадаги аксига қараб яна кетма-кет савол бериб, жавоб ола бошлади:

— Бирам ярашиб кетибдики!..

— Чунки, сиз тиккан дўппи-да, жонидан...

— Боринг-э, ўзингиз жонидан...— деб лабини чўччайтириб уни масхара қилган эди, ойнадаги акс унинг ўзини масхара қилди. У ўша ойнадаги ўз аксини ҳақиқий фараз қилган одами бўлиб қолишини жуда-жуда истаб, тикилиб турган бир пайтда эшикдан Муса кириб келди. Ҳури чўчйб тушиб, бошидаги дўпписини орқасига яширди.

— Нимага яширасиз?— деди Муса унга яқинлашиб.— Жуда ярашибди.

— Буни сизга тикдим,— деди Ҳури қизариб. Кейин дўпписини Мусанинг бошига кийдириб қўйди.— Бирам ярашиб кетдики!..

— Чунки, сиз тиккан дўппи-да, жонидан...

— Боринг-э,— деб тескари, қаради Ҳури.

— Менга қаранг, Ҳурихон...

Дарвоқе, йигит нима учун Ҳурини ўзига қаратди? Ёки унга бир нима демоқчмиди? Ё эса шунчаки... йўқ, у қизини нима учун ўзига қаратганини эслай олмади, тўғрироғи, ҳозир унда эс йўқ эди. Унинг эс-ҳушини ва демоқчи бўлган гапини Ҳурининг кўз қарашлари ўғирлаб

кетганди. У тиззалари бўшашиб, шундай титраб кетдики, ҳали Тўлбош мушт кўтарганда ҳам бунчалик бўлмаганди.

— Ҳа, гапиринг,— деди Ҳури кулиб. Бироқ Мусадан забон йўқ эди. У худди сеҳрланиб қўйилган ҳайкалдек қотиб қолганди.

Ташқаридан оёқ товуши эшитилди.

— Қочинг, ойим келяпти,— деди Ҳури у ёқ-бу ёқни йиғиштирган бўлиб. Муса унинг гапини эшитмагандек, ҳамон жойида турарди.

Эшикдан Малика хола кириб келгандагина Муса секин бир четда турган курсига бориб ўтирди. Малика холанинг кўзи дафъатанданоқ Мусанинг бошидаги дўппига тушди-ю, бироқ унга аҳамият бермасликка ҳаракат қилиб деди:

— Ҳури, нега қараб турибсан, қизим, чой қўйиб юбор, Муса аканга.

Ҳури бир-бир босиб чиқиб кетаётганда:

— Кеннойи,— деди Муса салмоқ билан,— сизга бир гапим бор эди.

Ҳури ўзича, ҳалиги менга айтолмаган гапини ойнмага айтса-я, деб ранги қув ўчиб кетди. Малика хола ҳам ҳайрон эди, у аста бориб ойнанинг олдига ўтирди.

— Хўш, гапиринг, ўғлим.

— Мен кетаман,— деди Муса томдан тараша тушгандек қилиб.

— Кетаман?! Ҳа, қасққа?

— Анчадан бери шу фикрда эдим, сизларга айтолмай юргандим. Тўғриси айтсам, кетгнш учун тузукроқ бир баҳона тополмай юрардим. Бугун шу баҳона топилди.

• — Қанақа баҳона экан у?

— Тўлбош билан уришиб қолдим.

— Тўлбош билан?!

— Ҳа, Тўлбош билан.

— Нима қилардингиз шу бадномларга тегиб, болам.

— Мен текканим йўқ. Зиёбек иккаламиз жувозхонада жувоз ҳайдаётгандик. Ўзи эшикдан маст ҳолда кириб келиб, итвачча, деб ҳақорат қилди. Йўқол, жўна, деб бақирди,— деди Муса бошини кўтариб.— Хуллас, менга яхшигина баҳона топиб берди. Кеннойи, ахир қачонгача шу лаънатиларнинг сўкишини эшитиб юрамиз. Асқар тоғам ҳам шу жувоз кетидан айлана-айлана, мана нима топди?

Малика хола кўзига ёш олди. Ҳурининг ҳам қовоқ-

лунжи осилиб, рўмолининг учини тишлаганча деворга суяниб турарди. Уртага бир оз жимлик чўкди.

— Тоғангиз шўрлик ҳам ўлгидек ўжар одам эди,— деди Малика хола.— Бўлмаса, шу ердан кетайлик-кетайлик, деб неча бор худонинг зорини қилдим, кўнмади. Мана, ахийри бизларни бойга ипсиз бойлаб бериб кетди.

— Кўз ёшидан фойда йўқ, кеннойи,— деди Муса маслаҳатомуз,— бир маслаҳатга келайлик. Менинг фикрим: яхши баҳона топилиб турганда кетсам-да, бирор иш-пиш топиб, сизларни ҳам бу ердан олиб кетиш пайига тушсам. Ану Салимжон деган ўртоғим бор-ку, ўшайам шунини маслаҳат кўряпти. Унгача жувозни Зиёбек хўжакўрсинга айлантриб турса...

— Қаёққа бормоқчисиз?

— «Ленин» колхозига.

— Қайдам, ўғлим...— деди Малика хола колхоз ҳақида ёт унсурлар тарқатган иғво гапларни ўйлаб.

— Ҳеч қайдам-пайдами йўқ. Ҳаммадан эшитяпман, колхоз минг марта яхшимиш. Мана, қишлоғимиздан ҳам анча одам колхозга ўтиб кетишди-ку, ахир, ёмон бўлса кетишармиди?

— Қачон кетмоқчисиз?— деди Малика хола сал юмшаб.

— Рухсат берсангиз, ҳозир...— деб Ҳурига кўз қирини ташлади Муса. Унинг жуда қовоғи тушиб кетган эди.— Ишга жойлашиб, кейин тез қайтиб келаман.

— Мен нима дейман, ўғлим, майли дейман-да.

— Гап шу, а?— деди Муса гапни пишиқ қилиб олмоқчи бўлиб.— Бироқ, бу гапларни ҳеч ким эшитмаслиги керак. Бундан фақат бир Зиёбекнинг хабари бор холос.

Афсуски, унинг бу ердан кетишини бой ва унинг одамлари яхши билишларидан Муса хабардор эмасди. У ўзининг тракторчиликка шогирд қилиб ёздирилганлигини фақат Салимжон билан Шариф ячейка иккаласининга билади, деб ўйларди. Шунинг учун ҳам у бу «сир»ни Малика холага ҳам, ҳатто Ҳурига ҳам айтгани келмади.

Муса ўрнидан туриб, кийина бошлади. Малика хола Ҳурига мурожаат қилди:

— Ҳой, қизим, нима қилиб қаққайиб турибсан, чой қўйиб юбор, демабмидим. Тез бўл, Муса аканг ичиб кетсин...

Ҳури гўё шу туришида Малика холанинг назарида: «Муса аканг чой ичиб кетсин» жумласини айтмаса ўр-

нидан қўзғалмайдигандек кўринди. Ҳури ҳам шу сўздан кейингина ўрнидан жилди. Малика хола яна унинг орқасидан тайинлаб қолди:

— Кенжага айт, Зиёбекни ҳам чақира қолсин.

Кун тушликдан оққан эди. Чой ичилиб бўлгач, Муса уйдагилар билан вақтинча хайрлашиб, чопонини елкасига ташлади-да, йўлга тушди. Ҳамма уйга кириб кетса ҳам, Ҳури унинг кетидан кўздан ғойиб бўлгунча кузатиб қолди.

Ўн олтинчи боб

Кеча нақ шу маҳалда Муса йўлга тушганди. Уни Малика хола худди ўз ўғлидек, балки ундан ҳам ортиқроқ кўргани учунми, кетгандан бери ўйлар ва: «Қимларга бориб юзини солиб, ялиниб юрибди экан шўрлик болам. Бирор иш-пиш топа олдимикин, йўқмикин? Майли, ишқилиб боши омон бўлса, бир иложини қилар, йигит нарса...» деб ўзини-ўзи овутар эди.

У уйда, дераза ёнида Кенжанинг кўйлагини ямаб ўтирарди. Ҳури ҳам бир чеккада дўппи тикиш билан банд эди. Она-бола бир-бирига миқ этиб гапиришмасди. Чамаси Ҳурининг ташвиши онасиникидан кўп бўлса кўп эдики, кам эмасди. Буни онаизори яхши билар, қизини жуда аяр эди. Малика хола Ҳури билан Муса ўртасидаги муносабатни аллақачон сезгану, бироқ уларга бирор марта яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам айтмаган эди. Лекин шундай бўлса ҳам уларни бир-бирига қўшишни, бир она тенги, эл-юрт қатори орзу кўришни жуда-жуда истарди. Афсуски, унинг бу умидига қарши... бирин-кетин кўнгилсиз воқеалар юз бериб... Асқар ака қамалиб қолди. Бунинг устига, ёт ҳам бўлса қариндошидек бўлиб қолган Суям ога ўлиб, уйда таъзия очди... Мана, эндиликка келиб, бу ташвишлар ҳам етмагандек, Муса колхозга жўнаб кетди. Малика холанинг хаёли чувалашиб, бояги кўнглининг тўрида йилт этган тотли эзгу ниятларни ўрнида аллақандай шубҳага ўхшаган бир нарса пайдо бўлди: «Е, бизларга йўлини қилиб, Қоризга — уйига кетдимикин? Йўқ, йўқ. У асло бундай қилмайди!..»

Малика хола ўз хаёлидан ўзи чўчиб, бошини кўтариб, Ҳурига қаради. У негадир шу икки куннинг ичида янада ўзини олдириб қўйгандек, ранги сениқиб, сўлғин ўтирарди.

— Нега бунча, рангинг сўлгин, қизим,— деди Малика хола,— индамайсан?

— Шундай, ўзим...— деб қўя қолди Ҳури совуққина.

— Ё Муса аканг кетганига хафа бўлдингми?— деди она илжайиб. Ҳури қизариб кетди.

— Йўқ...

— Бўлмаса нега хафасан?

— Билмадим, ойижон,— деди Ҳури хўрсиниб. Бир оздан кейин тикишдан тўхтаб, кўзларини бир нуқтага тикди.— Эрталабдан бери кўнглим бир хил бўлиб, юрагим гурс-гурс уради.

Малика холанинг ҳам кўнглида аллақандай бир гашлик бор эди, лекин буни қизига билдиргиси келмади.

— Рўза тутганидан бўлса керак, қизим. Одам қорни очса шундай бўлади.

— Кошки эди шундай бўлса...

Эшикдан чопқиллаб Кенжа кириб келди-ю, уларнинг сўзи узилиб қолди.

— Кўйлагим битдими?— деб сўради у эшикдан кира солиб.

— Битди, Кенжатоим, битди. Мана, кийиб ола қол.

Кенжа устидаги кир кўйлагини ечаркан, Ҳури унинг қўлтигида осилиб турган уч бурчакли туморни ҳали кўрмаган эканми, пиқ этиб кулиб юборди. Малика хола ҳам кулди.

— Бу туморни ким тақиб қўйган сенга, Кенжа?— деб сўради Малика хола ундан.

— Кўкем,— деди у кўзларини сузиб.

— Қасқдан олган?

— Ўзи жазган, жайловда.

— Ўзи ёзган?!— деб сўради Малика хола ҳайрон бўлиб. Чунки у ҳам бошқалар каби Суюм оғанинг эскичадан сал-пал бўлса-да, хат-саводи борлигини билмас эди.

— Ия.

— Қандай қилиб?

— Қаламмен қоғозга буйтиб,— деб қўли билан ишора қилиб кўрсатди у. Улар Кенжанинг сўзига, ҳаракатига завқ қилиб кулишди. Шу пайт тўсатдан ҳовлидан бойнинг йўталган товуши эшитилиб қолди. Малика хола даҳанидаги кулгисини йиғиштириб, Кенжани кийинтира бошлади.

— Маликахон, бормисиз?— деди бой ҳовлида туриб.

— Қиринг, кираверинг, бой ота,— деди Малика хола

ўрнидан туриб. Лекин кўнглидан бир шубҳа лип этиб ўтди: «Бой қалай сизлайдиган бўлиб қолди?!»

— Вой-вой, бели қурғурнинг қўзгатмай қолганини қаранг,— деди бой тўрга ўтиб, белини ушлаб ўтираркан.— Қани, омин, худо яхши кунларни ато қилиб, яхши-яхши тўйлар бўлаверсин, оллоҳу акбар!

Юзларига фоғиқа тортишди.

— Қалай, яхши ўтирибсизларми?

— Худога шукур...

— Худонинг қудрати, Асқарнинг ҳибсга олинганига ҳам анча бўлиб қолди-я. Умр, деган нарса ариқдаги сувдек ўтаверар экан-да,— деди бой ўзини буларга хайрихоҳ кўрсатмоқчидек бўлиб. Бироқ, сўзи унча ўрнили чиқмаганини, аксинча, уларнинг эски яраларини очиб қўйганлигини ўзи ҳам пайқаб қолди.— Ҳа, ишқилиб, боши омон бўлсин, боши омон бўлса, қутулиб чиқиб қолар ахир бир кун. Унғача сабр қила туринглар, сабр таги сариқ олтин, деган...

Орадан бир нафас узилиш бўлди. Бой аста кўзи билан уй ичидан айланиб чиқди. Малика хола Ҳурига «сен чиқиб тур» деб имо қилди. У оёқ учида юриб чиқиб кетди. Кенжа бурчакда ниманидир ўйнаб ўтирарди. Ҳайдарбой томоғини қириб гап бошлади:

— Маликаҳон, мен сизга айтсам, бундайроқ ўтирсангиз-чи,— деди бой ювошгина кулимсираб,— йўл бўлсин ҳам демайсинз...

— Йўлингиз бўлсин, бой ота?— деди Малика хола ва негадир унинг юраги шув этиб кетди.

— Э-э-э, мен сизга айтсам, бой ота, деманг. Ҳозир бой, камбагал йўқ. Замон шундай, ҳа, ҳи-ҳи-ҳи. Мен сизга айтсам, олдингизга бир эзгу иш билан кирдим.

— Қанақа иш экан, гапира қолинг, бой ота?

— Э-э, унақа деманг десам...— деди бой эътироз билдирган бўлиб. Аслида эса бой номидан ўла қолса айрилгиси келмасди ва аксинча шундай деб аташни ич-ичидан яхши кўрарди.

— Хўп, энди айтмайман, бой ота.

— Яна-я, ҳай, майли. Мен сизга айтсам... ўзингиздан қолар гап йўқ... эшигингизга қутлуғ қадам билан келдим, Маликаҳон.

— Тушунмадим, бу нима деганингиз, бой ота?— деди Малика хола бойнинг шум ниятини тушуниб. Бироқ нима учун шундай деб савол берганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Энди, мен сизга айтсам,— деди бой ноқулай бир

вазнятда қўлларини уқалаб,— худо сизга қиз, бизга ўғил берибди, деганим-да...

Малика холанинг устидан бир челак сув қуйиб юборгандек бўлди. У анча вақтгача жим қолиб, кейин ўзига келди ва оғзини пойлаб турган бойга қараб сўлгин жавоб берди:

— Тушундим, бой ота.

— Ҳа, баракалло, гап шу.

— Бироқ... бўлмайди, бой ота.

Бой ундан сира ҳам бу жавобни кутмаган эди, чўчиб тушди.

— Э-э, нега бўлмас экан?

— Бўлмагани шуки, бой ота,— деди Малика хола нима қилиб бўлса ҳам шу балодан қутулиш йўлини ахтариб,— биз камбағалмиз, сиз бойсиё.

— Э-э, ҳали айтмадимми, бу замонда бой-камбағал йўқ деб,— деди бой бўғилиб.— Борди-ю, мен сизга айтсам, агар тўй харажатларини назарда тутиб айтаётган бўлсангиз шу гапни, ҳаммаси менинг гарданимга... Ҳа, фақат хўп десангиз бас.

— Дадаси ҳали авахтадан чиқмай туриб-а? Ҳеч бўлмаса кечагина ўлган Суюм оғанинг таъзиясини ҳурмат қилсангиз бўлмайдим, бой ота?— деб кўз ёш қилди Малика хола.

— Э-э, жуда қизиқ одам экансиз. Ўлганлар ўлди келди, умрини қолганларга берсин. Ҳозир ютганинг ўзингники-ю, оғзингга олиб чайнаб турганинг гумонда бўлиб турган замон. Орзу-умид деган гаплар бор ахир.

Малика хола гапни қисқа қилди:

— Нима десангиз денгу, бироқ отаси авахтада ётиб, бунинг устига кечагина эшигимдан ўлик чиқариб туриб, бугун тўй қилолмайман.

— Ўлик деяётганингиз ким? Мен сизга айтсам, анови Суюм қозоқми?

— Қозоқми, саёқми, менга бари бир, авваламбор, бир мўминмусулмон, яхши одам эди, қолаверса, эримнинг дўсти эди.

Ҳайдарбой ич-ичидан тутаб кетди. «Бу хотинларга бир бало келдими ўзи, нуқуд большовойчасига гапирншади-я! Анав куни хотиним ҳам шундай девди. Майли, яна бир гаплашиб кўрай-чи...»

— Ундай қилманг, Маликахон, мен сизга айтсам, мана, худога шукур, пирхонанинг устида ўтирибсиз. Еган-ичганингиз ёғ...

— Еб-ичиб етишиб кетаётган жойим йўқ... Бир суянгашим Мусам эди, уни ҳам кеча Тўлбошингиз уриб-сўкиб ҳайдаб юборибди.

Бой ноқулай вазиятда қолди.

— Тўлабош ҳаромини кўп койидим, маст экан, бадбахт,— деди у. Кейин яна асл мақсадига қайтди:— Келинг энди, хўп денг, Маликаҳон.

— Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, бой ота...

Бойнинг туси бузилиб кетди. Ҳозирги юмшоқликни улоқтириб ташлаб, қадимги аслига қайтди.

— Ўзим ўйлаб кўрадиган бўлсам,— деди у қаҳр билан ёлгон гапириб:— Мен бу ҳақда Асқар билан аллақачон келишиб қўйганман, ҳа!

— Улар менга бу ҳақда ҳеч айтмаган эди...

— Буни сенга мен аҳмоқ айтиб ўтирибман, ҳа! Бошқа эркаклар бунақа гапларни хотин киши билан маслаҳатлашиб ўтиришмайди...— деди у «сиз» тили «сен»га айланиб.— Мен сени ҳурмат қилиб кирдим олдинга маслаҳатга. Э, бўлди-е! Эртага қиз оқшоми...

— Вой, бой ота, бу нима деганнигиз?..

— Бурси кунни тўй!

— Вой шўрим... Рўзада ҳам тўй қиладими киши? Шўргинам қурсин, бу қаёқдан чиққан одат!

— Ҳм-м!.. Қаёқдан чиққан одат эмиш. Ҳозир ҳеч қапақа эски одат бўлиши мумкин эмас. Замон, янги расм-русми ҳам янги бўлади... Ундан кейин, кўп шов-шув қилишни ҳам замон кўтармайди... Ўзимизга қарашли беш-олтита қизларни айтсанглар бўлади. Тўққиз-тўққизинг билан қалин молингни ҳозир киритаман. Мен сенга айтсам, гап шу! Хайр...

Ҳайдарбой бу борада фойдасига зарар етказадиган ҳамма айбни замон зиммасига юклаб, ўзи айтиб, ўзи қўйиб, зарда билан эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Малика холанинг кучи кўзига етди. Кенжа ҳайрон. Эшикдан энди кирган Ҳури бу аҳволни кўриб, бўшашиб кетди.

— Нима бўлди, оин?

— Онанг ўлсин, болам...— у ўзини йиғидан тўхтатолмади.

— Оин, нима деди бой отам, уришдими, сўкдими сизни?

— Бундан кўра уришгани, сўккани маъқул эди, қизим.

— Нега?

— Сенга совчи бўлиб кирибди...

— Соқов баччасигами?— деди Ҳури бирдан сергак тортиб ва унинг юзлари оппоқ оқариб кетди. Кейин тел-баларча онасини юлқилай бошлади:— Сиз нима дедингиз, нима деб жавоб бердингиз?

— Мен ҳеч нима деганим йўқ,— деди Малика хола ўпкасини босолмай,— ўзи айтиб, ўзи қўйиб чиқиб кетди.

Эртага қиз оқшоми, бурси куни тўйингмиш.

— Ҳури икки юзини қўллари билан босиб, ҳўнграб йиғлаганча ўзини кўрпача устидаги ёстиққа отди. Кенжа кўрқиб кетганидан югуриб ташқарига чиқиб кетди ва бориб жувозхонадан Зиёбекни чақириб келди. Зиёбек ҳам бу аҳволни кўриб ҳайрон бўлиб қолди:

— Нима гап бўлди, хола?

— Эртага тўймиш, ўғлим.

— Қанақа тўй?!

— Ҳурини соқовга... Ҳозир бой кириб айтиб чиқиб кетди.

Зиёбек турган жойида қотиб қолди. Шу икки ўртада нима иш биландир Мирзарайим ака ҳам кириб келди. Кирди-ю, у ҳам лол бўлиб туриб қолди. Ҳамма ўзи билан бўлиб, унга ҳеч ким «келинг, ўтиринг» ҳам деёлмади.

— Лаънатилар!— деди Зиёбек соинга уриб,— бундан чиқди, кеча Мусани атайлаб ҳайдашган экан-да. Эҳ, Муса, Муса!..

— Жон болам, энди нима қиламиз?— деди Малика хола йиғлаб.

Зиёбек бу борадаги бутун оғирлик ва бутун масъулият ўз зиммасига тушиб қолганини сизди. У ўзини бардам тутиб, қуйи солган бошини кўтарди.

— Майли, ўйлаб кўрамиз. Эртагача кутайлик, балки Мусанинг ўзи келиб қолар. Мабодо, келмаса, ўлсам ўламан аммо Ҳурини соқовга бермайман!— деди у қатъий.

Ташқаридан хотин-халажларнинг товуши эшитилди.

Сал ўтмай, Тўлбошнинг хотини Хадичахон бошлиқ бир-иккига аёл кириб келди. Қўлларида битта-битта дан тугунча.

— Тўй муборак бўлсин, Маликахон!— деди Хадича ва она-боланинг кўз ёшини кўриб, дарров вазиятнини ўзгартди:— Вой, шунга ҳам йиғими, қайтага севиниш керак. Қизингиз кимсан, Ҳайдарбойга келин бўляпти-я. Шукур қилинг, бу бахт ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди.

Малика хола индамади. Ҳури ҳам, Зиёбек ҳам тиш ёриб бир нима дейишмади. Бўлган гапни сал тушуна бошлаган Мирзарайим ака ҳам бирор нарса дейишдан ажиз эди. Уртага тушган бу оғир жимликни, гарчи ўзининг саломига ва «қутлуғ бўлсин»ига жавоб қайтарилмаганига қарамай, Ҳадичахон шўхлик қилиб бузишга журъат этди. У бўхчалардан бирини очиб, ундан қизил бахмалдан тикилган паранжини олиб ёпинди-да, ўртага тушиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ёр-ёр айтишни бошлаб юборди:

Йиғлама, қиз, йиғлама
Тўй сеники, ёр-ёр.
Остонаси олтиндан
Уй сеники, ёр-ёр,

Тахта—тахта кўприкдек
Тахтинг бўлсин, ёр-ёр.
Биби фотманинг қизидек
Бахтинг бўлсин, ёр-ёр...

Ҳадича хонимнинг бу шўхлиги заррача бўлса-да, вазиятни юмшата олмади, қайтага Малика хола ҳам, Зиёбек ҳам, Ҳури ҳам уларга шундай ғазаб билан боқишдики, бўхча кўтариб кирган хотинлар орқалари билан тисарилиб, қандай чиқиб кетганларини ҳам билмай қолишди. Мирзарайим ака бойнинг бу қилиғига чидаёлмай, муштини тугди:

— Бу қандай гап, ахир!

Ун еттинчи боб

Тун. Бутун Яккатут, балки бутун олам уйқуга чўмганди. Бироқ ёлғиз бизнинг Ҳуригина ҳали мижжа қоққани йўқ. У, у ёнбошидан бу ёнбошига ағанар, кўнгли ҳам тун каби қоп-қоронғи бўлиб, хаёли тарқоқ ётарди. Кўзи олдига алланимабало нарсалар келар ва... Дандирасул дудуқланиб тиржайиб боққандек кўриниб кетарди. Ҳайдарбой заҳрини сочарди... У, ҳарчанд уринмасин, бари бир ухлай олмасди. Ниҳоят, танасининг иситмасдан устидаги кўрпасини суриб ташлаб, қўлларини бошига ёстиқ қилиб, чалқанчасига ётди. Деразадан тушиб турган хира ёруғда унинг бўртиб турган кўкракларини қандай кўтарилиб тушаётгани ҳам сезилиб турарди. У кўкрагини тўлдириб хўрсинди. Қалбида зўр ўксик бор

эди унинг. Рост-да, қиз бола бўлиб бундай бир яйраб юрмаса, кўз очиб кўргани тўрт девор бўлса-ю, унда ҳам эркинроқ нафас ололмаса, шу ҳам турмуш бўлдию энди!.. Барно деган биттаю-битта дугонаси бор эди, уни ҳам худо кўп кўрди: ота-онаси колхозга аъзо бўлиб, у ҳам шулар билан «Ленин» колхозига кетиб қолди. Дўппи тикиш ҳам диққанафас иш, жонига тегиб кетди. Сўнгги кунларда сал ўзини овутиб юргани — Муса ҳам кетиб қолди. У бундай ўйлаб қараса, Муса унинг ёнида юрган пайтларда бу унга унча эътибор бермас экан, мана энди бўлса, уни ақалли бир марта кўришни ва дилидаги ҳамма гапларини очиқчасига айтишни истарди... Бироқ Ҳайдарбойнинг кечаги машъум режаси эсига тушиб, кўнглида қандайдир бир совуқ туғён пайдо бўлди. Юраги гупиллаб ура кетди. «Бас, юрак, сабр қил! Яна бир оз сабр қил!— деди у ўзи-ўзига ичида.— Нега мени ташлаб кетдинг, Мусажон!.. У келиши керак. Келмасачи? Йўқ! йўқ, у албатта келиши керак. Келмаса иш тамом... Сен Дандирасулга... Йўқ! Асло! Агар шундай бўлса — ўзимни-ўзим қийма-қийма қилиб ташлайман...»

Ҳури ўз хаёлидан ўзи чўчиб, бошини ёстиқдан юлиб олди. Уй ичи жимжит эди. Шундай ёнгинасида онаси Малика хола, унинг нарёғида пишиллаб Қенжа ухлаб ётарди. Шунча вақтдан бери кенгдек кўриниб келган бу уй ҳозир Ҳури учун тордек, сиқилиб кетаётгандек туюлди. У аста ўрнидан туриб, оёқ учида ўзини эҳтиёт тутиб, ҳовлига чиқди, кўкрагини тўлдириб нафас олди.

Тун қоронғи бўлса ҳам, ҳаво очик, осмон тўла юлдуз эди. Ҳури осмондаги юлдузларга суқланиб қараб тураркан, кўнглидан: «Қайси экан, менинг бахтсиз юлдузим?...»— деган фикр кечди.

У аста юриб боққа чиқди. Кундуз куни қилт этган нарсадан чўчийдиган қиз, негадир қўрқувни билмас, худди телбалардек паришон боғ оралар, ҳар япроқ, ҳар гул олдига бориб тўхтар, унга ўз ғам-ғуссасини ҳикоя қилаётгандек термилиб боқарди. У шу йўсинда сой бўйига бориб қолганини билмади. Бундай қараса, баланд жар устида турибди, пастда баҳорнинг тошқин суви жўшиб, қирғоқ ялаб бедор оқарди. Ҳури тепадан туриб сойга қаради. Шу соатда унинг учун ўлим билан ҳаёт ўртасидаги масофа фақат бир қадамгина эди. Бир қадам босиш жуда осон, аммо яшаш эса жуда қийин ва жуда лаззатли эди. Мана шу келажакка чорловчи ширин, лаззатли ҳаёт Ҳурини бир нафас хаёл қанотида олиб

учди... Катта боғ, боғ ўртасида гулзор, Ҳури гулзор оралаб юрарди... Устида оқ ҳарир кўйлак, қора бахмалдан бели бир тутам қилиб тикилган нимча, оёғида амиркон кавуш, қўлида катта гулдаста... Руҳи кўтарники, кимнидир излаб, атрофга алангларди. Атроф ҳаддан ташқари гўзал эди: агар дунёда жаннат деганлари бор бўлса, ўша жаннат худди шу ернинг ўзгинасидек кўринарди. Боғда қушлар наво қиларди, мусичлар ҳувҳушлаб, булбуллар бир-бирига гал бермай чаҳчаҳлашар эдилар... Қаердадир бир ажойиб куй — тонг куйи янграйди. Ҳури қўлидаги гулдастани ҳидлаб, ўша куй оқиб келаётган томонга юрарди. Қаршисидан қуёш аста бош кўтариб пешвоз чиқади. Қуёш билан бирга унинг олдида жуда яسانيб кийиниб олган ва қўлида гулдаста кўтарган Муса пайдо бўлади. У илжайиб Ҳурига қўлини чўзади... «Мусажон ака!»— дейди Ҳури унга яқин бориб. «Ҳуригинам!»— дейди Муса ҳам уни гулдастаси билан бағрига босиб. Кейин қушлар нағмаси, тонг нағмаси аста-секин сўна бошлайди. Муса ҳам Ҳурининг кўз олдида туман каби ғуборга айланиб, эрталаб қуёш чиққандан кейин ердан, дарахтлардан, гиёҳлардан кўтариладиган ҳовурдек аста-секин йўқолиб боради...

Ҳури ўзига келиб қараса аввалгича баланд жар ёқасида ўтирибди. Унинг кўнгли орзиқиб кетди.

«Қошқи эди шундай бўлса...»— деди у чуқур хўрсиниб. Сўнг, туш билан ҳаёт ўртасидаги бу хаёлий тасвири ақалли яна бир бор кўришни истаб, кўзларини юмди, бироқ энди ширин хаёллар, хушманзара жойлар ва бахтли онлар ўрнини аллақандай ваҳимали шубҳалар эгаллаб олди...

У бирдан от пишқириғидан чўчиб тушди-ю, шундагина ўзининг совуқ ея бошлаганини ва ўтирган жойининг жуда қўрқинчли эканини сизди.

— Вой...— деди у секин сесканиб.

— Ким бу? Ҳури?— деди от етаклаб келаётган Зиёбек ҳайрон бўлиб. Кейин қиз ўтирган жойни кўриб қўриқиб кетди.— Нима қилиб юрибсиз бу ерда, ярим кечаси?

— Ўзим, шундай...— деди Ҳури. Кейин гапни чалғитмоқчи бўлиб, қарши савол берди:— Ўзингиз нима қилиб юрибсиз?

— Мен-ку, от суғоргани келдим. Сиз-чи?

— ...

— Тушунаман, Ҳури, тушунаман,— деди Зиёбек чуқур тин олиб,— Менга ҳам осон эмас, кечаси билан ўй-

ланиб, ухлай олмай чиқдим. Ўйлаб-ўйлаб ўйимнинг тагига етолмадим ҳеч. Ахийри, Мирзарайим ака иккаламиз бамаслаҳат шундай қарорга келдик: мен сизни олиб қочаман, бошқа иложи йўқ.

Ҳури ҳайрон бўлиб қолди: «Мен сизни олиб қочаман!..»

— Қандай қилиб?

— Мана бу кулранг йўрғани шунинг учун атайлаб боқиб, кутяпмиз. Жувозга нариги тўриқ қашқани қўшиб тураман. Бу эса дам олиб, тиниқиб туради. Таваккал!— деди у. Кейин кулранг йўрғанинг сағрисига шапатилаб қўйди:— Тиниқиб ол, жонивор. Бугун хуфтонда Ҳури икковимизни олиб учасан...

— Қаёққа!— деди Ҳури совуққина, ҳамон ҳеч нарсани англаб етолмай ва нима учун энди Зиёбек билан қочиши кераклигини тушунолмай ҳайрон бўлиб.

— «Ленин» колхозига. Колхозга бир амаллаб етиб олсак, Мусани топишимиз осон.

Ҳурига эндигина жон кирди.

— Вой, ростданми, Зиё ака?!

Шу соатда Ҳурига Зиёбекдан яқин дўст, меҳрибон одам йўқдек кўриниб кетди.

— Рост, Ҳури, рост. Бошқа иложимиз йўқ,— деди Зиёбек қизни ишонтириб.— Энди сиз боринг, тонг отиб қолди. Ҳа айтгандек, бу гапларни ҳечким билмасин. фақат мен биламан, сиз, ундан кейин Мирзарайим ака билади. Ўзингизни бардам тутинг, сир бой бериб қўйманг тағин!

— Ойингга ҳам айтмайми?

— Айтмаганингиз маъқул!— деди Зиёбек.— Хотин кишини яхши биламан: ё кўз ёш қилиб билдириб қўяди, ё эса шовқин-сурон кўтаради. Тушундингизми? Кечқурун қаерда, қандай қилиб учрашишимизни Кенжадан хабар қиламан. Хайр...

— Хўп, хайр...

Ҳури боғ оралаб уйга кетди. Зиёбек уни кўздан гоийиб бўлгунча кузатиб турди. Кейин, кулранг йўрғани сойга олиб тушиб суғориб, етаклаб отхонага олиб борди. Отхона ичи ҳар сафаргидек дим, зах эди. У эшикдан кириши билан гуп этиб димоғига фонус, тезак, ҳас ҳиди урилди. Мирзарайим ака ҳам аллақачон ўрнидан туриб ивирсиб юрган экан.

— Бу ёққа олиб кел,— деди у Зиёбек кириши билан,— мана бу охурга кабада солиб қўйдим.

Зиёбек кулранг йўргани Мирзарайим ака кўрсатган охурга олиб бориб боғлади.

— Худонинг қудратиминан,— деди Мирзарайим ака кулранг йўрганинг сирт орқасини силаб,— бир ўзи бир охур кабадани эрталабгача кўрдим демайди, жонивор. Ўзиям оёғи чаққон, ҳа, десанг, олиб учади. Бу отлар жувозга тушиб хор бўлиб юрибди-да, қани энди давринг келса-ю, яхшилаб боқиб, гижинглатиб миниб юрсанг.

— Икки одамга толиқиб, чарчаб қолмасмикин?

— Толиқмайди, умри бино бўлиб ишда келаётган чайир от-да бу.

— Хўш, Мирзарайим ака,— деди Зиёбек уни бурчакдаги фонус осилиб турган жойга етаклаб,— кечаги гапимиз гап. Энди менга йўлни тушунтириб қўйсангиз.

— Сен ўғлим, авваламбор, яхшилаб учрашадиган жойни белгилаб ол.

— Белгиладим. Сой бўйидаги анави тол тагида.

— Ҳа, баракалло, отангга раҳмат. Энди ана шу жойдан секин юриб чиққанингдан кейин, кўприкдан ўтасану катта йўлга тушасан, катта йўлга тушиб отнинг бошини бўшатасан. Бир оз юргандан сўнг йўл иккига айрилади: ўнгга бурилсанг—«Ленин»га борасан, чапга бурилсанг—Болтакўлга кетиб қоласан, тушундингми?

— Тушундим. Энди кулранг йўргани сизга топширдим.

— Уни ўзим боплайман, хотиржам бўл,— деди Мирзарайим ака.— Худонинг қудратиминан, Мусаям жуда хом бола чиқиб қолди-да.

— Нега?

— Кўрмайсанми, бу ёқда шунча ташвишу... У бўлса, бир аҳмоқ мушт кўтарди, деб у ёқларда юрибди,— деди куюниб. Чунки у Мусанинг нима мақсад билан «у ёқлар»га кетганидан беҳабар эди.— Таппа-тайёр турган қизни ташлаб кетганини қара-я унинг... Йигит ҳам шунанга бўладими ахир!

Зиёбек унинг бу сўзларига завқ қилиб, отхонани бошига кўтариб кулди. Мирзарайим аканинг жаҳли чиқди.

— Нега куласан? Рост-да!..

Зиёбек кула-кула жувоз қўшмоқчи бўлиб тўриқ қашқани етаклаб далага чиққанда, тонг энди соз бериб, баъзи кечиккан одамлар эндигина саҳарлика уйғонаётган ва сергак хўрозлар ҳамон қичқиринишда давом этаётган пайт эди.

Ўн саккизинчи боб

Оқшом. Ҳуриларнинг ҳовлисида тўй тараддуди, уч-тўртта хогин-халаж уйга кириб-чиқиб юрибди. Кўринишдан Малика хола тақдирга тан бергандек бўлса-да, аслида кўнгли гаш, гаранг бўлиб, нима қиларини билмасди. У қизининг бунчалик тез кўниб, розилик берганидан жуда-жуда хафа кўринарди. Бой хотини Бибисора билан Тўлбошнинг хотини Хадичахон ҳам шу ерда. Уй эгаси бу ёқда қолиб, тўй эгаси Хадичахон бўлиб олганди. У, у ёқдан-бу ёққа елиб-югуриб, келган-кетганларни ўзича кугиб олар ва кимларгадир буйруқ қилиб, кимлар биландир ўзича ҳазил-ҳузул қилишарди:

— Ҳой, Маликахон, нима бало, уйингдан ўлик чиқаряпсанми, бундай қовоғингни очиб юрсанг-чи, қизлар келиб қолишди... Ҳой, Рисолатхон, нега мен еб сен қуруқ қолгандек, қаққайиб турибсан? Қизларни ичкарига бошла! Ҳурихон зерикиб қолди-ку...

Хадичахон қанчалик у ёқдан-бу ёққа чопиб, қизиқчилик қилмасин, бари бир тўйхона совуқ ва руҳсиз эди.

Кўча эшикдан отда савлат тўкиб Давқора кириб келди. У тўғри супада сўлғин ўтирган Малика холанинг олдига келиб, отдан тушди.

— Яхшимисиз, Маликахон, тўйлар муборак бўлсин,— деди у Малика холанинг кўнглини сўраган бўлиб. Лекин афсуски бундай гаплар Малика холага худди кезатиқдек тегар ва у индамас эди. Давқора яна уни гапга солган бўлди:— Зиёбек қани? Кўринмай-дими?.

— Кенжа, бор акангни чақириб кел,— деди Малика хола Кенжага ва ўрнидан туриб, ўчоқ бошига кетди.

Кенжа жувозхонага бориб Зиёбекни чақириб келди.

— Ҳа, йигитим, қалайсан?— деди Давқора. Бу унинг кўришгани эди:

— Раҳмат, ака,— деди Зиёбек елкасини қисиб.

— Нима қиляпсан?

— Жувоз ҳайдаяпман, ака,— Зиёбек ҳозир ўзини негадир жуда бечора, итоаткор қилиб кўрсатишга уринарди.

— Э, тентак, бу ёқда тўй бўляпса-ю, сен бўлсанг жувоз ҳайдаб юрсанг... Кўй, шу бугун жувоз-пувозингни, бошқа куни ҳайдарсан. Хўжайинингга ўзим айтиб қўяман.

— Хўп, ака.

— Сенга бир иш бор. Мана бу отни эртагача яхши-

лаб боқиб берасан. Бой, отанг эртага улоқ беради, кўп-кари чопамиз. Тушундингми?

— Тушундим,— деди Зиёбек бепарво, ич-ичидан қувониб. Чунки қўлга аргумоқ тушган эди. Энди кулранг йўрганнинг ҳам ҳожати қолмаганди. У қўрққандек отга эҳтиётлик билан яқинлашди.— Тишламайдими?

— Эй, умрингда от кўрганмисан ўзинг, қўрқма, қўйдаи ювош.

— А? Ҳа...

— Ҳув анави сой бўйидаги йўнғичқазорга олиб бориб боғла.

— Ҳўп, ака.

— Ҳа, шундай қил.

— Бўлмаса, укам олиб бориб ўтлатиб турсин, мен жувозни чиқариб орқасидаң бораман. Ҳуркак эмасми?

— Ҳали айтдим-ку, қўйдаи ювош деб.

Зиёбек Кенжани чақириб, отни бериб юборди-ю, Малика холага кўриниб қолишдан қўрқиб, жувозхонага ўзини урди. Ҳақиқатан ҳам Малика хола Мирзарайим ака, Зиёбек ва Ҳурилар тузган режадан мутлақо беҳабар эди. Шунинг учун ҳам у хафа юарди. Бир ҳисобдан унинг шундай юриши ҳам маъқул эди. Чунки кечагина тиш-тирноғи билан қарши бўлган одам бугун хушчақчақ кўринса, қудалар кўнглида шубҳа пайдо бўлиши турган гап эди. Шунинг учун ҳам улар бу сирни Малика холага айтишни лозим топмаган эдилар.

Зиёбек наридан-бери жувозни чиқарди-да, кўк қашқани отхонага олиб бориб, Мирзарайим аканинг қўлига топширди ва уни ҳалиги Давқоранинг оти келганлигидан огоҳ қилди.

— Худонинг қудрати... ўзимнинг ҳам кўнглимга келувди-я, боя шу гаплар,— деди у қувониб.

— Энди бир иш қиласиз,— деди Зиёбек Мирзарайим акага уқтириб,— худо хоҳласа, ишимиз ўнгидан келай деб турибди. Сиз кечаси отхонага олиб кирилган отларнинг ҳаммасидан эгар-жабдуқларини сипириб олиб қўйинг.

— Нега?

— Мабодо сезиб қолиб орқамиздан қувмоқчи бўлишса, улар отларини эгарлайман дегунларича биз анча жойга бориб қоламиз.

— Офарин!— деди Мирзарайим ака.— Қалланг жойида экан, бўлди, бу ёгини ўзим тўғрилайман, сен кетавер ўз юмушингга...

Зиёбек бу ёқдаги ишларни саранжомлаб, ҳовлини

айланиб чиқди, секин ойнага бориб ичкарига мўралади. Уй ичида беш-ўнта қизлар ўтирар, ўртада Хадичахон, қўлидаги қизимаган чилдирмани пўк-пўк эткизиб урар, бурчакда... Ҳурихон ёнида ўтирган бир қиз чирмандага жўр бўлиб қўшиқ айтар эди:

Бозордан олдим поки,
Тор келади ғилофи.
Расул¹ акамнинг иштонни,
Сабзипурушнинг қопи-е...

Қизлар хандон ташлаб кулишарди. Бурчакда ғижим рўмолга ўраниб ўтирган «келин» ҳам зўр-базўр илжайиб қўярди. Хадичахон қайсидир бир қизни зўрлаб ўйинга тортаётганда Зиёбек ойна олдидан кетди. У ниманидир баҳона қилиб тўғри бойнинг ҳовлисига чиқди. Шу ерда айланишиб юриб, ичкарига қулоқ солди. Ҳовлида бой тоқатсизланиб кўчага уч-тўрт марта чиқиб кирди. Кейин ичкаридан Тўлбошни чақириб олиб сўради:

- Садиваққосга тайинлаб айтганмисан?
- Ҳа, жуда тайинлаб айтганман.
- Нега келмади? Ё бир гап бўлиб қолдимикин? Жавлонбекдан ҳам дарак йўқ ҳалигача...
- Қайдам.

«Демак, улар келмаган бўлса эркаклар ҳам унча кўп эмас экан-да. Келса Болтахўжа келгандир?— деб ўйлади Зиёбек ўзича.— Қўрқмасам ҳам бўларкан унда. Энди Ҳурини анави шалақиларнинг ўртасидан бир амаллаб олиб чиқиб олсам бўлгани, ундан кейин мени тутиб бўпсанлар!..»

Зиёбек бой уйдан чиқиб йўнғичқазорга келганда кун аллақачон ботиб, ой терак бўйи кўтарилиб қолган эди. Йўнғичқазорда иккита-учта от ўтлаб юрарди. Осула ва саррин ойдин кеча. Отларнинг пишқиргани, ҳашаротларнинг чириллаши билан сой сувининг майин шалдираши демаса, атроф жимжит эди. Ут-ўланларнинг, йўнғичқанинг ҳиди димоққа уриларди. Зиёбек шу ерда укаси Кенжага нималарнидир деб қайта-қайта уқтирар эди:

- Тушундингми?
- Тушундим.
- Янглишиб қолмайсанми?

¹ Дандирасул демоқчи

- Йўқ, янглишмайман.
- Ҳеч кимга айтмайсанми?
- Айтмайман.

— Бор бўлмаса, ёнингга ўртоқларингни ҳам олиб ол.

— Ҳўп...

Кенжа зинғиллаганча уйга чошиб кетди. Зиёбек аста ўрнидан туриб Давқоранинг оти ёнига келди. От уни ўқраниб қарши олди. Зиёбек унинг тортмаларини, айилларини маҳкамлаб тортиб, чопонини ечиб эгар орқасига буллаб солди. Энди унча қўрқмаса ҳам бўларди. Бироқ, бир ёмон томони — тун сутдек ойдин эди; теварак-атрофдаги нарсалар бемалол кўриниб турарди. Бу аҳвол Зиёбекнинг кўнглига бир оз шубҳа солди.

— Мен ўғирлик қилган кун, тун ойдин бўлди, — деди у ичида, — майли, ҳечқиси йўқ, мен сенга ишонаман, жониворим. Шу кеча мен учун, Муса учун қанот боғлаб учасан!..

Саман от унинг гапини тасдиқлаган каби ўқраниб қараб турарди. Қизиқ, Суюм оғани ўлдиришда хизмат қилган бу от, энди унинг ўғлига хизмат қилмоқчи! Буни Зиёбек билармикин? Йўқ, асло! Ҳозир унинг хаёлида бутунлай бошқа бир нарса ҳукмрон. У, қандай қилиб бўлса-да, Ҳурини аनावиларнинг қўлидан ажратиб олиб, ўз эгасига — Мусага топширсам, дейди. Унинг ҳозирги хаёли вафо, ҳаракати садоқат тимсоли эди. У тоқатсизланарди: «Кенжа етдимикин? Шарманда қилиб қўймаса эди! Ҳури бир иложини қилиб чиқа олармикин?..»

Кенжа худди акаси айтгандек қилиб, қиз оқшом бўлаётган уй ойнаси тагига келди. Уй исиб кетганидан деразанинг бир кўзига ёпиштирилган қоғоз олиб ташланган эди. Бу жойдан уйда нималар бўлаётганини бемалол кўрса бўларди... Кенжанинг Ҳури опаси бурчакда ёғим рўмолга ўралиб ўтирарди. Қизларнинг кулгиси ҳам, ўйини билан ашуласи ҳам унинг кўнглига сиғмасди. Ҳурининг бутун жисми қулоққа айланиб, ташқаридан тиқ этган товушга аланглаб қулоқ солиб ўтирарди... Ҳурига кўз-қулоқ бўлиш вазифасини бўйнига олган Хадичахон ўртага тушиб лўкиллаб ўйнай бошлар экан, кимдир эшикдан кириб, уни имлаб чақириб чиқиб кетди. Шу маҳал Кенжа қўрқмай ўртоқлари билан рамазон айтишни бошлаб юборди:

Рамазон айтиб келдик эшигингизга,

Кўчқордек ўғил берсин бешигингизга,

Қўчқордек ўғил берса бешигингизга,
Ким келиб, кимлар кетмас эшигингизга.
Ушбу уйда бир опам бор, оти Ҳури,
Гўзалликда ҳеч тенги йўқ: қуёш нури.
Агар бизнинг ниятимиз қабул бўлса,
Ҳури опам пари бўлиб учмоқ тури...
Мингани ошиқларнинг саман дейди,
Сой бўйига чиқсангиз, кутаман дейди...

Болалар шу хилда чувиллашиб, рамазон айтишда давом этардилар. Уйдагилар уларнинг рамазонга ҳам ошиқ-маъшуқларни аралаштириб, тўй руҳига мослаб айтишаётгани учун мамнун эдилар. Боядан бери шу халоскор товушни бутун жисми қулоққа айланиб кутиб ўтирган Ҳури нима қиларини билмай қолди. Бироқ, нима қилса ҳам ҳозир қилиши керак. Йўқса, фурсатни қўлдан бой берган бўлади. Бинобарин, у рамазондан хурсанд бўлиб кулган бўлди...

— Ким экан у?— деди қизлардан бири.

— Жуда болади-я,— дейишди бошқалари.

— Бу менинг укам,— деди Ҳури ва жон талвасасида, бошига бир фикр келгандек, олдидаги ноз-неъматлардан бир рўмолчага туга бошлади.— Мана буларни укамга олиб чиқиб берай, қизлар, хўпми?

— Вой, бўлмасам-чи, олиб чиқиб беринг, Ҳурихон...

— Опасининг тўйи бўлгандан кейин келган-да!

— Салимахон, рўмолчангизни бериб туринг, яна мана бу рўмолда ойим кўриб қолиб, уришиб юрмасин,— деди Ҳури типирчилаб. Салимахон бошидаги рўмолчасини унга ечиб бериб, ўзи ҳавас билан унинг ғижим рўмолини ўраб, ўзича «келин» ролини ўйнай бошлади. Қизлар кулишди.

— Салимахон, ўзингга ҳам келинчаклик зап ярашар экан-да, ҳа-ҳа-ҳа...

— Ишқилиб, Салимахоннинг бошига ҳам шу кунлар тезроқ тушсин-да, ҳа-ҳа-ҳа...

— Тағин Тўра акамлар билиб қолиб... ўзига-ўзи пи-чоқ уриб юрмасин...

— Дандирасулга тегадиган бўлибди, деб-а?

— Ҳа-ҳа-ҳооо!..

Қизларнинг назари Салимахонга оққанда Ҳури секин тугунчасини кўтариб эшикка чиқди ва олиб чиққан нарсаларини болаларга улашаётиб ён-верига назар солди. У ёқ-бу ёққа ўтиб турган хотин-халажлар Ҳурини танишмади ҳам. Танимоқ тугул уни ҳатто шу аҳволда

ҳовлига чиқади, деб ҳеч кимнинг эсига ҳам келмасди. Болалар оладиганини олиб бўлгач, одатдагидек, чувиллашиб фотиҳа қилиша бошлади:

Сўм-сўм олтин, сўм олтин,
Сувга солса ботмасин.
Тангри берган давлатингиз
Асло тамом бўлмасин.
Хайдаганингиз қўй бўлсин,
Чайнаганингиз мой бўлсин,
Оллоҳу акбар!...

Ҳури уларга қулоқ ҳам солмай, Кенжани четга тортиб, ундан акасини сўради:

— Қаерда?

— Соё бўйидаги тол тагида.

Ҳури у ёқ-бу ёққа аланглаб бир қараб олди-ю, сўнг ўзини жувозхонага урди. У ердан Мусанинг жувоз ҳайдаганда киядиган жомакорини кийиб олди-да, ҳеч ким танимайдиган қиёфада жувозхонадан чиқиб, боғ томонга отилди. Уни тол тагида сабрсизлик билан кутиб турган Зиёбек қарши олди:

— Ким бу десам... Шунақаям одамни қўрқитасизми?— деди Зиёбек уни эркак кийимида кўриб.

— Сезиб қолишмасин деб кийиб олдим.

— Яхши қилибсиз, қани бўлинг!— деди Зиёбек шошиб.— Тагингиз юпқароқ бўлиб қолди, чопонимдан бошқа ҳеч нарса тополмадим...

Отга аввал Ҳури, кейин Зиёбек минди.

— Қўрқмайсизми?

— Йўқ.

— Бўлмаса белимдан маҳкам ушланг!

Улар уйлар орасидан чиқиб олгунча отни секин ҳайдашди. Боя эт қизигида эсига келмаган эканми, бундайроқ чиққандан кейин Ҳурининг эсига муштипар онаси тушиб ўпкаси тўлиб кетди ва Зиёбекка билдирмай кўз ёши қилди. Энди улар нима бўлади? Кенжа-чи?

Кўприкдан ўтгандан сўнг Зиёбек отнинг бошини бўшатди.

* * *

Қизлар Салимахонни эрмак қилиб, кулишиб ўтиришганларида Хадичахон кириб келди.

— Утирибсизларми, қизлар? Вой, Ҳурихон қанилар?— деди у ҳайрон бўлиб.

— Ҳозир ташқарига чиқиб кетувди, кириб қолар.

Хадичахон ундан хабар олиш учун югурганича ташқарига чиқиб кетди. Қизлар уни орқасидан масхара қилиб қолишди. Бирпас ўтмасдан у яна ҳовлиқиб қайтиб кирди.

— Вой шўрим, ҳой қизлар, Ҳури ўлгур йўқ. Наҳотки, бизларни шарманда қилиб, бир ёққа қочиб-нетиб кетиб қолган бўлса?!— деди у ранги қув ўчиб.

— Қўйинг-э, Хадичахон опа, кўп ваҳима қилаверманг, ҳозиргина рўмолини менга бериб, ўзи ташқарига чиқиб кетганди-ку?!— деди Салимахон.

— Рўмолини бериб?!— деди Хадичахон икки кафғини чаккасига қўйиб.— Вой, шармандалар, ҳали қочириб юбордик, денглар-а... Вой, дардисарлар...

Ҳамма қизлар ҳурпайишиб ўрниларидан туриб кетишди, ҳаммаларини бирдек ваҳима босди: чиндан ҳам қочиб кетган бўлса-я!.. Хадичахон югуриб эшикка чиқиб, ҳовлини бошига кўтариб, шаллақиларча сонига шапатлаб, бақира бошлади:

— Вой шўргинамга шўрва тўкилсин... Ҳури йў-ўқ... Ҳури ўлгур йўқ!

Ҳовлида юрган Кенжа қўрқиб кетиб, ўзини бир четга олди. Малика хола бу гапни эшитиб дод-фарёд кўтарди..

— Вой, бо-лам, қайси расвонинг қўлига тушдинг, жон бо-лам!..

Кенжа азбаройи қўрқиб кетганидан йиғлаб, ўзини Малика холанинг кучоғига отди:

— Ойи, ойижон, йиғламанг...

— Вой, онанг ўлсин, болам!..

— Қўрқманг ойи, қўрқманг, Ҳури опам Зиёбек акам билан кетдилар,— деди у қўрққанидан Малика холани юпатмоқчи бўлиб.

— Зиёбек олиб кетди?!— деди Малика хола бирдан сергак тортиб. Кейин унинг эсига кечаги Зиёбекнинг айтган сўзи тушди: «Эртагача кутайлик. Муса келиб қолар. Мабодо келмаса, ўлсам ўламанки, аммо Ҳурини соқовга бермайман!» Ушанда Малика хола бу сўзни Зиёбек шунчаки айтди-қўйди, деб тушунганди. У йигитларча гапирган экан, мана энди сўзининг устидан чиқибди. Малика холанинг кўзларидаги алам ёшлари энди... севинч ёшлари билан алмашди... Лекин Малика хола буни билдирмаслиги керак эди. У шундай қилди ҳам:

— Вой болам, вой болам!..

Ховлида шовқин-сурон, тўполон бошланди. Югургани гавдасига ярашиб, бой кириб келди.

— Вой лаънати-ей! Вой манжалақи-ей!— дерди бой нуқул. Лекин у Малика холани сўкяптими, Хурини сўкяптими, бу номаълум эди.— Ким билан қочибди?

— Зиёбек билан,— деди шу ерда турган Салимахон таннозлик билан.

— Вой лаънати итвачча-ей!— деди бой ва орқасидан кирган Тўлбош, Давқора, Дандирасул ва бошқа йигитларга буйруқ берди:— Тездан қувинглар! Тириклай тутиб келинглар!..

Йигитлар отхонага қараб чопишди. Ҳайдарбой сунада Кенжани бағрига босиб йиғлаб ўтирган Малика холанинг олдига келди. Кенжа қўрқиб, Малика холанинг пинжигига кириб кетди.

— Ҳа, шарманда, қизингни қаёққа қочирдинг?

— Қаёққа хоҳласа шу ёққа!— деди Малика хола бир хилда. Чунки унинг учун энди бари бир эди: севинч билан қўрқинчининг фарқи қолмаганди.

— Келиб-келиб қизингни бир ялангоёққа бердингми?— деди бой Малика холага тўниб. Атрофдагилар жим туришарди. Шу маҳал тўрт нафар отлиқ чопиб чиқиб кетди. Малика хола парво қилмай жавоб берди:

— Тенг-тенги, тезак қопи билан.

— Ҳали сенинг тенгинг бир бемачит қозоқ бўлдимми?

— Қозоқ бўлса нима қилибди? Қозоқ ҳам одам!..

— Мен сенга айтсам, мана сенга одам!— деб Ҳайдарбой зарб билан Малика холани тепиб юборди. Сўнг яна унинг устига урмоқчи ёки тепмоқчи бўлиб интилар экан, кучли бир қўл уни маҳкам ушлаб қолди. Бой:— Қўйиб юбор мени!— деб юлқиниб, бундай қараса, у шу вақтгача ўзига хизмат қилиб келган ва яқиндагина ундан айнаб колхозга ўтиб кетган ўз қишлоғининг йигитларидан экан. Афсуски, улар кўпчилик эди. Бой ҳайиқди. Йигитларини ёрдамга чақирай деса, улар қочганларни қувиб кетишганди. Ҳалиги йигит бойнинг қўлини бўшатиб, уни нарироққа суриб қўйди ва кулиб деди:

— Қўйинг, бой ота, хотин киши билам урийшиб хотин бўласизми?

Бу сўз бой учун сўккандан ҳам ёмон тегди-ю, бироқ ожиз эди, бўлмаса...

Ҳалиги йигитлар Малика холани ўз ҳимояларига олишди.

Зиёбек билан Ҳури ҳамон йўлда боришарди. Кенг дала, ойдин кеча, катта йўл, от туёғи дупури билан ҳеч нарсани эшитиб бўлмасди. Зиёбек ўқтин-ўқтин орқасига қайрилиб қараб қўярди.

— Лаънатилар орқамизга тушибди!— деди бир маҳал Ҳурига. Ҳурида жон қолмади. Зиёбек отни баттар қистади:— Чух, жонивор, чух!

— Энди нима қиламиз?— деди Ҳури Зиёбекнинг орқасига маҳкамроқ ёпишиб.

— Йўл адаштирамиз,— деди Зиёбек атрофга аланглаб ва шу дам бирдан улар... бир от чоптирим жойда чарақлаб ёниб турган аллақандай қўшчиروқни кўриб, кўнгиллари нурдек ёришиб кетди. Зиёбек нур бор ерда албатта одам бўлишини яхши биларди. У от бошини ўша чироққа қараб бурди.— Чух, жонивор!..

Орқадагилар ҳам қий-чув кўтариб қувиб келишарди. Зиёбекнинг оти бурилганини кўриб, улардан иккитаси буларнинг олдидан кесиб чиқмоқчи бўлишди. Зиёбекнинг оти бирдан шудгор қилинаётган жойга келиб чопмай ўмбалаб қолди, лекин шундай бўлса ҳам жонивор жон-жаҳди билан эгаларини чироққа етказишга интиларди. Зиёбек орқасига қайрилиб қараса, ҳалиги икки отлиқ етиб олишига сал қолибди. Саман от толиқиб қолганидан ҳарс-ҳурс қиларди. Қувиб келаётганларнинг етишига озгина қолганда, чироққа яқинлашиб қолган Зиёбек товушининг борича қичқирди:

— Жон акалар, ёрдам беринглар, бизни қувиб келишяпти...

Улар чироққа етишди-ю, ўзларини от устидан таппа-таппа ерга отишди. Уларнинг паноҳ истаб етиб келган чироғи — колхозга келиб ер ҳайдаётган биринчи трактор чироқлари эди. Тракторчилар дам олиб, чироқ ёруғида овқатланишиб ўтиришган экан. Қочқинларни кўришлари билан ўринларидан учиб-учиб туришиб, ёрдамга шошилишди. Қувувчилар ҳам орқама-орқа етиб келишди.

Шу ерга келиб икки кундан бери тракторчиларга шогирд тушиб, сув ташиб юрган Муса қувучилар орасида Тўлбошни кўриб қолиб, бақирди:

— Сергей, ур қулоқларни! Он мине миқлаш...— деди-ю, югуриб бориб от устида турган Тўлбошга сапчиб, бургут каби чанг солди. Тўлбош отдан оғиб тушди, Сергей бўлса:

— Ах, сволочи!— деб қўлига илинган катта ключни отган эди, ключ бориб Дандирасулнинг башарасига тегди. У «во-во-вой!» деганича отининг ёлини қучиб, орқасига бурилди. Давқора ҳам, ёнидаги нотаниш йигит ҳам отларининг бошини кетга буришиб, қочиб қолишди. Тракторчилар орқаларидан тош, кесак отишиб қувлашди.

Тўлбош билан Муса эса шудгор устида яккама-якка олишишарди. Мусанинг тагига тушиб қолган Тўлбош энди этигининг қўнжидан пичоғини суғуриб олаётганда, устига Зиёбек етиб келиб қолиб, зарб билан Тўлбошнинг қўлига қараб тепди. Пичоқ унинг қўлидан учиб кетиб, анча жойга бориб тушди. Бир томондан Сергей келиб, оғир керзавой этиги билан икки-уч марта тепиб қолди. Унга бошқалар ҳам қўшилиб тепа бошладилар. Салдан кейин Тўлбош ўзини билмай, худди қуруқ тупроқ устига ташланган бир қоп ҳўл сузмадек, шудгор устида шалпайиб, чўзилиб қолди. Одатда сингиси келган нарса ўзидан қаттиқ нарсага бориб урилади. Тўлбош синдигина эмас, пачоғи чиқиб кетди. Ҳаёт мантиқи унинг устидан ўзининг адолатли хулосасини чиқарди:

Муса ҳарсиллаб бошини кўтарди.

— Он мине миқлаш.

Зиёбек шундагина Мусани таниб қолди:

— Муса!

— Зиёбек?!— деди Муса ҳайрон бўлиб.— Сенмисан?

— Ҳа, мен. Бизлар...— деди Зиёбек кулиб.— Кечикканингдан кейин, ўзимиз қидириб келяпмиз...

Муса ҳеч нарсага тушунолмади. Аксинча Зиёбекнинг сўзини таъна деб билиб, ўзини оқлай бошлади:

— Кечагина Сергейга шогирд тушдим. Эртагаёқ бормоқчи эдим... Айтсанг-чи, ахир нима гап ўзи?

— Ҳуридан сўра нима гаплигини.— деди Зиёбек.

— Ҳури?!— Муса қотиб қолди. У оғзини жуфтлаб энди бир нима демоқчи эди, Зиёбек қўймади:

— Нима гаплигини кейин эшитасан. Ҳозирча...— деб Мусани Ҳурига томон итарди. Илгари Ҳури ҳақида айтган бўлса керак, Сергей аста Мусани туртиб сўради:

— Она, да?

Муса аста бош ирғиб, трактор ёнида турган Ҳурининг олдига кетди...

Ўн тўққизинчи боб

Эрта тонг.

Кечагина тўйга келган одамлар билан гавжум бўлган Ҳайдарбойнинг ҳовлиси бугун бўм-бўш бўлиб, файз-

сиз, хувиллаб қолганди. Бой ҳовли ўртасидаги сўрида хаёлчан ўтирарди. Кечаги бўлиб ўтган воқеалар бойнинг номусига текканди. Қаёқдаги ялангоёқлар ҳаддидан ошиб, яккаю ягона ўглининг дуб-дуруст башарасини бузиб қайтаришибди. Унг қўли ҳисобланган Тўлбош борган жойидан қайтиб келмади. Ҳаммаси ҳам майли-я, Ҳайдарбекдек азиз одамнинг «келинини» битта ялангоёқ қозоқ бола олиб қочиб кетибди, деган сўз яхшими?! Наҳотки, уни шунча одам ҳаракат қилиб тутолмаса! Йўқ, камбағаллар ҳаддидан ошиб кетяпти. Кечагина бой эшигидан ювинди ичиб юрган хизматкорлари Малика хола билан Кенжани ҳимоя қилиб, бойнинг қўлидан олиб чиқиб кетишди. Бу нима деган гап ахир!

Бой ўйлай-ўйлай ўйига етолмасди. Чунки бу гаплар унга бутунлай ёт ва ғайритабиийдек туюларди. Халқда «бой бойга боқар, сув сойга оқар» деган мақол бор. Ҳатто шу мақол ҳам ҳозирги даврга келиб ўз аҳамиятини йўқотиб қўйгандек кўринарди. Ҳа, ҳозирги замон—шундай замон эди! Бунга мана, Ҳайдарбойнинг ўзи ҳам кўриб ўтирибди. Мана, масалан, Болтахўжани олайлик. Қимсан, Ҳайдарбойдек бойнинг «мана мен!» деган дўстларидан бири эди у. Ҳайдарбой Малика холага жаҳл қилиб: «Ҳали сенинг тенгинг бир бемачит қозоқ бўлдим!»—деди. Малика хола «Қозоқ бўлса нима қилибди? Қозоқ ҳам одам!»—деди. Шунда Ҳайдарбой: «Мен сенга айтсам, мана сенга одам!» деб Малика холани тегиб юборди. Бу гап Ҳайдарбойнинг ўзига яқин тутиб юрган Болтахўжанинг иззат-нафсига тегиб кетди. У бундан чиқди, бизлар одам эмас эканмиз-да, деб этагини силкиб шу ондаёқ отига миниб, яйловига жўнаб қолди.

Камбағалларнинг дили, тили яқин бўлгани учун бир-бирини ҳимоя қилди. Ҳатто неча юз йиллардан бери элга нафи тегмай, Сирга бориб қуйилаётган Қарсақли сойи ҳам йўлини бошқа ёқдан солди, уни бошидан «Ленин» колхозни жиловлаб олди.

Бой танҳо ўзи шундай хаёлларга берилиб ўтирар экан, ўзига ўзи ҳисоб берди: «Хўш, маана шу кўйга тушганингдан бери нима қилдинг, Ҳайдарбой? Сирдаги фарам-фарам пичанларинг қаровсиз қолди. Қарсақлининг нариги четидаги сарҳосил ерларинг колхозга ўтиб кетди. На ўз ерларингга дурустроқ экин эка олдинг ва на бировга эктирдинг. Яна ишончли қўл-қанотинг Асқардан айрилдинг ва шу билан бошқа одамлар олдидаги ишончингни ҳам йўқотиб қўйдинг. Айниқса, кечаги тўй

воқеаси сени қолган-қутган обрўйингдан ҳам, «келлин»ингдан ҳам жудо қилди».

У шундай тутақиб кетган эдики, ҳатто чаёнга айланиб, ўзини-ўзи чақиб ўлдириб қўя қолса! Ёки, қани энди ўзини шу кўйга солган кишиларни бир-бир тутиб олиб, қийма-қийма қилиб ташласа! Аммо унда бундай ишларга мадор йўқ эди. Қани, энди анави кунги кўзига бири Германия, бири Англия, бири Франция, бири Америка бўлиб кўринган болтакўллик—Ёрлиқоп, қорачиқлик—Самандар, чўбоноқлик—Қулаҳмад, коризлик—Карим элликбошилар! Қани, қани, улар!..

Биров дарвозани зарб билан таққиллатиб қолди. Бой чўчиб тушса ҳам ҳалиги зилдек ўй гавдасини босиб, ўрнидан қўзғалмади.

— Дандирасул, ҳой Дандирасул!— деб бақирди у ўтирган жойида.

— Ла-ла-лаббай!— деди Дандирасул уйдан чиқиб. У кечаси Сергей отган ключдан ёрилган башарасини оқ латта билан кулгили қилиб танғиб олган эди.

— Дарвозани оч, биров тақиллатяпти.

— Хў-хў-хўп,— деди Дандирасул ва бориб дарвозани очар экан, худди орқасидан биров қувиб келаётган каби шошилинич бир чопар кириб келди. Чамаси, шаҳардан келаётган бўлса керак, оти оппоқ кўпикка беланиб кетибди. У дарвозадан кириб келиши билан тўғри ҳовлидаги сўрида ўтирган Ҳайдарбойнинг олдига келди:

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом, хўш, хизмат?

— Хизмат шуки, кеча кечқурун Жавлонбек акамларни қамоққа олишибди, Садивоққосни ҳам. Эҳтиёт бўлар экансиз. Гап шу, хайр!— деди-да, чопар қандай шошилинич кирган бўлса, тезда шундай шошилинич чиқиб кетди. Бой ҳангу манг бўлиб қолди. Дандирасул чопарни чиқаргач, дарвозани қулфлаб келиб, дадасидан сўради:

— Да-да, ни-ни-нима деди?

— Дард деди, бало деди,— деб бақириб берди бой. Кейин шартта ўрнидан туриб, уйига кирди, сўнг нима қиларини билмай, телба кишилардек, яна ташқарига отилди. Орқасидан хотини Бибисора ҳам чиқди:

— Мана, айтмадимми, сизга ахийри бир бало бўлади, деб.

— Кўп вайсайверма!— деб жеркиди уни Ҳайдарбой.

Яна дарвоза тақиллаб қолди. Дандирасул қўрқа-писа бориб, дарвозани очди-ю, орқасига тисарилди. Ҳовлига Муса бошлиқ олти-еттита ноганиш, забардаст йигитлар кириб келишди. Муса тўппа-тўғри бой ўтирган жойга келиб, унга тикилди. Гўё унинг ҳар битта киприги бойга найза бўлиб санчилди. Бой ҳам худди уни таниёлмаётгандек бақрайиб қолди. Тўғрироғи, бой уни яхши таниди-ю, бироқ ким бўлиб қайтиб келганлигини билолмади. Чунки, Муса умрида бойга бунчалик тик, ботир боқмаган эди. Бой ҳамон унга қараб лоқайд термилиб турарди; қадимги Муса, бошида уч кун аввал кийган чимкашта дўппи, оёғида этик, устида ўша камзул, бўйи баста ҳам ўша-ўша... Фақат, фақат жаҳл устида бойнинг кўзига сал бўлса-да, бошқачароқ кўрииб кетди.

Тўғри, у илгариги Муса эди. Аммо унинг бўйи баста жойида бўлгани билан ўйи ўсганди, кийим-боши эски бўлгани билан сал бўлса-да, онги янгиланганди. Шунингдек, уни шундай тик қарашга бойнинг ўзи мажбур қилганди... Бундан ташқари у айниқса ёнидаги катта кучга—янги замон кишиларига таянгани учун ҳам шундай дадил кўринарди.

— Муса?!— деди бой ҳамон кўзларига ишонмай.

— Ҳа, мен Мусаман,— деди у салмоқ билан.— Малика кеннойим билан Кенжа қани?

Бой гўлдираб қолди. Сергей олдинга бир қадам чиқиб, камзулининг сирт чўнтагидан ярми белигача чиқиб турган ключини ушлади.

— Ну!

— Қаёқда деяпмиз?

— ...

Бойнинг бир нафаслик бахти бор экан. Агар шу маҳалда кўча эшикдан Малика хола билан Кенжа уларни ўз ҳимоясига олган йигитлар билан кириб келмаганида, шубҳасиз, бойнинг бошига ҳам Тўлбошнинг куни тушиб, бир қоп сузмага айланган бўларди.

Малика хола Муса билан йиғлаб кўришди.

— Йиғламанг, бўлди... бўлди,— деб юпатди Муса уни.— Энди бу жойларни елкамизнинг чуқури ҳам кўрмайди, кеннойи.

Муса Кенжанинг елкасидан ушлаб эркалади. Унинг юзида кулги ўйнади.

— Сиз билан ҳали гапни тамом қилганимиз йўқ. Ҳозирча хайр!— деди Муса бойга нафрат билан қараб.

Сўнг Малика хола билан Кенжани етаклаб орқасига бурилди. Одамлар ҳам унинг кетидан чиқишди. Бой бэшини қуйи солганича ўтириб қолди.

Мусалар чиққанда Зиёбек уч-тўрт йигит билан Малика холанинг эшиги зулфини суғуриб олиб, уйдаги бор юкни колхоздан олиб келган шотилик аравага ортиб, дарвоза олдида тайёр бўлиб туришганди. Зиёбек Малика хола олдига келиб ҳазил қилди:

— Ойи, мозоримга роса гишт ташидингизми?

— Раҳмат, болам, розиман,— деди Малика хола.— Асил йигит экансан.

— Зиёбек Малика холани ҳурмат қилиб, эҳтиётлик билан арава устига чиқараётганда, юклар орасидаги оқ матога тугилган бўхчаларга холанинг кўзи тушиб қолди. Малика хола уларни Зиёбекнинг қўлига олиб бериб:

— Ма, ўғлим, мана бу бой киритган латта-путталари эди. Олиб кириб бер, бошида қолсин!— деди.

— Менга бер!— деди Муса Зиёбекнинг қўлидан бўхчаларни олиб, кейин бутун кучи билан уларни дарвозага қараб отди. Қизил бахмал паранжи бўхчадан чиқиб, бир четга учиб тушди. Зиёбек югуриб бориб уни ердан юлқиб кўтариб олиб, эшик томон қайта отди. Паранжи ҳавода қалқиб бориб қудуқ ёнидаги тахтадан ясалган новга ёпилиб қолди.

Арава секин йўлга тушди, нарироқ борганда Муса чопони билан кўрпачасини елкасига ташлаб олиб, одамларга қўшилиб келаётган Мирзарайим акани кўриб қолди. Кўриб қолди-ю: «Сиз қаёққа кетяпсиз?» деб сўраб ҳам ўтирмай, уни ҳам аравага ўтқазиб олди.

Ҳаво бугун жуда мусаффо эди. Қуёш ҳам терак бўйи кўтарилиб қолганди. Малика хола ўрганиб қолган жойидан узоқлашган сайин ўзини аллақандай сезиб, кўзига милт-милт ёш олди-ю, йигитларга билдирмасликка ҳаракат қилди.

Арава Қарсақли кўпригидан ўтиб, йўл бўйидаги мазористонга яқинлашганда тўхтади. Йигитлар ҳали тупроғи эскирмаган мазор олдига бориб, чўкка тушдилар. Мирзарайим ака қуръон ўқиди. Қуръон ўқилиб бўлиб, юзларига фотиҳа тортилгач, Сергей Мусани аста туртиб: «Бу кимнинг мозори?» деб сўради имо билан. Муса бошини эгиб хомуш турган Зиёбекни кўрсатиб деди:

— Уники, атес, помир.

Сергей тушуниб, бошидан кепкасини олди.

Улар яна йўлга тушдилар. Бундан тахминан бир ойлар чамаси илгари дадаси, Кенжа учаласи мана шу жойдан ўтиб, қишлоққа кириб келганлари Зиёбекнинг эсига тушиб кетди. Унда бу ерлар лойгарчилик эди. Энди эса атроф кўм-кўк бўлиб, йўл четида қоқигуллар, лолалар, чучмомолар қийғос очилиб ётарди. Булар ўшанда учта бўлиб келишган эди. Энди эса даласини қолдириб, иккита бўлиб чиқиб кетишяпти... Йўқ, улар иккита эмас, кўпчилик. У ҳаммага дўст, ҳамма унга дўст. Бироқ шундай бўлса ҳам ота—ота экан. Ахир у бу ёқларга Зиёбек билан Кенжани хор-зор қилмай, деб бошлаб келган эди-да!

Арава тақир-туқур қилиб келар, арава атрофида келаётганлар эса, негадир, индашмас эди. Ҳаммасининг кўнглида қандайдир бир гап бору, лекин ўша гапнинг нималигини ҳатто ўзлари ҳам билишолмасди. Шу маҳал уларнинг олд томонларида — йўлда чанг кўтарилди. Бундай қарашса, арава экан—борган сари яқинлашиб келарди.

— Раис келяпти,— деди Салимжон.

— Балки бошқадир, қаёқдан биласан?

— Кўрмаяпсанми, раиснинг тарантаси-ку.

Тарантас араванинг ёнига келиб тўхтади, устида Ҳури, Барно, яна бир киши, раис бор экан. Ҳури арава устида ўтирган ойисини кўриб, ўзини тарантас устидан отди.

— Ойижон!..

— Қизим!

— Она-бола бир-бириларини гўё узоқ вақт кўрмаган каби қучоқлашиб, кўз ёши қилиб кўришди. Раис энига чопон, бошига телпак кийиб олган, қирқ беш-элликлар чамасидаги тўлагина, хушчақчақ киши экан. У она-боланинг қучоқлашиб қолганини кўриб, завқ билан қорнини силкитиб қулди. Атрофдаги йигитларнинг юзларида ҳам табассум ўйнади.

— Хўш, йўл бўлсин?— деб сўради раис улардан хотиржамлик билан арава устидаги кўч-кўлонларни кўздан кечириб бўлиб.

— Қолхозга...— деб жавоб берди кулиб Салимжон.

— Шундай денглар-а!— деди раис яна хотиржамлик билан.— Шундай азамат йигитлар ўзлари тугилиб ўсган қишлоғини ташлаб-а!..

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди: «Раис ҳазил қияп-

timi ё...» Буни ҳеч ким билмас эди. Салимжон тутақиб кетди:

— Ахир бизлар...

— Нима ахир бизлар?

— Ахир, Муса билан Ҳури Ҳайдарбой бор жойда тинч ишлаёлмайди-ку.

Муса уялиб кетди. Раис бу гаплардан хабари бор бўлса ҳам аҳамият бермасликка ҳаракат қилди.

— Э-э; бундоқ денглар, Ҳайдарбойдан қочиб келяп миз денглар,— деди раис завқ билан кулиб.— Шундои туппатузук кап-катта, кап-катта йигитлар-а!

Ниҳоят, бу кулги Мусанинг ҳам иззат-нафсига тегиб кетди. У ўзича бу кулгини ўзига қарата айтилаётган пичингдек тушунди:

— Ҳеч ким Ҳайдарбойдан қўрқиб қочиб келаётгани йўқ, раис ака,— деди Муса салмоқ билан.— Бизлар фақат колхозда ишлаш учун келяпмиз...

— Бу гапларингга ҳеч қаршилигим йўқ. Лекин Яккатутни колхоз эмас деб ким айтди сизларга?— деди раис ҳамон хотиржамлик билан.— Шу бугундан бошлаб Яккатут ҳам «Ленин» колхозига қарашли жойлар ҳисобига ўтди. Энди бу ер колхозимизнинг бир бригадаси бўлиб қолади. Ҳайдарбойнинг буvasидан қолган ер эмас бу! Тушундингларми, ўртоқ Яккатут бригадасинини аъзолари!

«Яккатут бригадасининг аъзолари! Аъзо. «Ленин» колхозига аъзо!..»

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди.

— Буни сиз қаёқдан биласиз?!— деди Муса. Раис кулди.

— Буни мен ўзим тўқиб айтаётганим йўқ. Колхоз бошқармасининг қарори бу!

Яккатутлик йигитлар бир-бирига хурсанд боқишди. Муса арава олдига ўтиб, от бошини Яккатутга бурди.

Мирзарайим акагина ҳамон бу гапларга тушунолмаётган эди:

«Яна ўша Ҳайдарбойга рўпара бўларканмизда!..»

* * *

Ҳайдарбойнинг ҳовлисида қимир этган жон кўринмасди. Бой эса ҳамон бояги ўтирганича хаёл суриб ўтирарди.

Юқоридаги—округдаги дўстларига колхоз ҳаракатига қарши мисол яратмоқчи бўлган бу азаматлар, кекса тарих учун, фақат ўзларининг ифлос кирдикорлари билан жирканч мисолларнигина ярата олдилар.

Ҳаёт оқими эса ўз йўлида тўхтамай оқишда давом этар ва йўлида ғов бўлганларни йўл-йўлакай гирдобига ютиб борарди.

Ҳайдарбой зил қоратош бўлиб бутун гавдасини босиб турган бошини аста кўтариб, кўзи билан ҳовлини айланиб чиқди ва... ҳовлида ҳеч кимсани учратолмади. Нима учундир бой шу чоғда Шариф ячейканинг «яккамохов» деган гапини эслади. Чиндан ҳам бой бундай қараса, ҳовлида ёлғиз ўзи яккамохов бўлиб қолибди. Унинг руҳини қандайдир совуқлик эгаллади. Назарида кимлардир келиб унинг мол-мулкни тортиб олаётгандек туюлиб кетди. Бой сапчиб ўрнидан туриб бақирди:

— Ҳой, ким бор, Дандирасул!

— Ла-ла-лаббай!— деди у ичкаридан товуш бериб.

— Отга мин... Чаққон! Болтахўжага хабар қил, тўнаб кетди де! Талаб кетди де!.. Тез! — Бой бир-бирига қовушмайдиган гапларни айтиб, телбаларча бақирарди:— Жавлонбек билан Садивоққос қамалибди де! Қўйларимизга, молларимизга эҳтиёт бўлсин!.. Бор, тез!

Бой ҳозир ҳам Болтахўжани деб эмас, ўз молларини деб уни тилга оларди.

Дандирасул тез отга миниб, ланг очиқ турган дарвозадан чопиб кетди. Чиқиб кетди-ю, дарвоза олдидаги бояги Муса отиб юборган бўхчадан от ҳуркиб кетиб, уни улоқтириб юборди.

— Во-во-вой!— деган қўрқинчли товушни эшитиб, Ҳайдарбой алпанг-талпанг дарвоза олдида югуриб чиқди. Чиқа солиб, унинг кўзи қудуқ бошидаги— устига қизил бахмал паранжи ёпилиб қолган новга тушди. Унда жон қолмади. Нов унинг кўзига тобут бўлиб кўринди.

— Тобут! Ё олло! Қимнинг тобути бу!— у ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. Тиззаларининг дармони қуриб, ўтириб қолди-ю, қўлларини ерга таяб орқасига тисарилди.— Ё олло! Борми мадад, мадад борми?

Орқа томондан икки ноъмалум одам келиб уни икки қўлтиғидан суяб турғизди.

— Туринг, мадад бор.

— Қани, мадад қаёқда?— деди бой уларнинг башарасига қарамай.

— Бу ёқда.

Бой уларга энди қаради, қаради-ю, уларнинг қизил ёқаларига кўзи тушиб, ўзини йўқотиб қўйди...

Йигирманчи боб

Ҳалигина қовоғини солиб қузатиб қолган қишлоқ қайтиб келган Муса билан Зиёбекларни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Боя кетаётганда ҳеч ким буларни кузатиб қўймаган эди, энди бўлса анчагина одамлар пешвоз чиқиб, кутиб олишди, ҳаммаси ҳам хурсанд, ҳаммасининг ҳам юзларида табассум бор эди.

Кўнгил! Кўнгил қоламан деса бир отим носвойдан ҳам қолади. Кўнгил чоғ, кўтаринки бўлса тоғни уриб толқон қилади киши! Дунёда кўнгилдан ҳам зўрроқ нарса борми? Боягина ўз жонажон қишлоғини ташлаб чиқиб кетишга ундаган кўнгил, энди раиснинг бир оғиз яхши гапи билан раъйдан қайтди ва одамларнинг чеҳраларига табассум югуртди... Ҳалигина кўзларига алламбало бўлиб кўринган қишлоқ энди иссиқ ва меҳрибон бўлиб кўрина бошлади! Кўнгил!

Бричка арава кўчанинг бошига келганда раис извошдан тушди...

— Сизлар бориб жойлашаверинглар, мен ҳозир бораман.

Ҳадемай аравадагилар Асқар ака ҳовлиси ёнига келиб тўхташди. Ҳайдарбой томон жимжит эди. Малика хола. Ҳури, Барнолар аравадан тушиб, ҳовлига кириб келишди. Ҳувиллаб қолган ҳовлига яна жон кирди, унда яна қайта ҳаёт бошланди. Йигитлар аравадан юкларни тушириб, ҳовли ўртасидаги четлари нураб, қулаб тушган супа ёнига олиб келиб қўя бошладилар. Мирзарайим ака ҳамон ҳайрон, ҳовли ўртасида турар эди.

Йигитлар бирпасда юкларни ҳовлига ташиб бўлиб, аравани қайтардилар.

Ҳури олов ташлаган самовар сал ўтмаёқ қайнади.

— Ойи, чой тайёр бўлди.

— Ҳой, болаларим, қани бу ёққа келиб бир пиёладан иссиқ чой ичиб олинглар. Юкларни кейин киритаверамиз,— деди Малика хола.— Қани, Мирзарайим ака, болаларни чойга бошланг.

Ҳаммадан илгари супага Мирзарайим ака қўлни товиб келиб ўтирди.

— Кулранг қашқа отхонадамикан,— деди Мирзарайим ака,— суғорилмаган эди жонивор.

— Бечорани эсингиздан чиқармабсиз-да, Мирзарайим ака,— деб кулди Зиёбек супага чўкка тушиб ўтираркан.— Қойилман...

— Уйламай нима қиламан? Нима, Ҳайдарбой уни етаклаб сувга олиб боради дейсанми?

Ҳамма супага давра қуриб ўтирди. Ҳури чой қуярди. Унинг ёнгинасидаги Барно Қаримжонга сузилиб қарарди. Қаримжон ҳам унга қайта-қайта тикилиб қараб қоларди. Буни зимдан пайқаб ўтирган Муса ўзича: «Ўб-бў қурмагурлар-эй, ҳа, майли бир-бирига муносиб»,— деб кўнглидан ўтказди-да, Ҳурига қаради. У чой қуйиш билан овора эди.

Ҳамма ўзи билан ўзи бўлиб, Кенжа жойсиз қолибди-ю, ҳеч ким эътибор бермабди. Уни Сергей кўриб қолиб, чақирди. Кенжа ийманган эди, қўлидан тортиб, тиззасига ўтқазди.

— Садись друг. Во, молодец.

Ўзини катта бола ҳисоблаб юрган Кенжа Сергей ўз тиззасига ўтқазиб қўйганидан уялиб, аста сирпаниб тушганда, Сергей унинг бўйнидаги осиклик турган туморини кўриб қолиб сўради:

— Э, друг, это что такое?

Кенжа унинг нима деяётганини тушунмади. Унинг ўрнига Салимжон жавоб берди:

— Тумор. Бумага будит, письмо будит,— деди имошора билан зўрға тушунтириб.

— Дадам ёзиб берган,— деди Кенжа Салимжонга. Сергей шунини сўраётган бўлса керак, деб ўйлаб.

— Аха, атес писал гаварит,— деди Салимжон катта бир янгилик очгандек. Буни Сергей аниқ тушунди.

— Отец писал! Интересно, что он там написал, а?— деди у қизиқиб.— Давай, Кенжа, откроем а?

— Очиб кўрамиз-а, Кенжа?

Бу гап Малика хола билан Мирзарайим акага ёқмади-ю, шундай бўлса ҳам улар огиз очиб бир нима дейишмади. Фақат Малика хола Мусага қараб бош чайқаб қўйди. Бу нарса Мусанинг ўзига ҳам қизиқ туюлиб кетиб, Малика холага кўз қисиб қўйди-да, Кенжага қўл чўзди.

Кенжа аввалига йўқ демоқчи бўлди-ю, Зиёбек, май-

ли, бера қол, деганидан кейин, туморни бўйнидан олиб берди. Муса туморни эҳтиётлик билан очди. Ундан тўрт йўлгина таниб бўлмайдиган арабча хат чиқди. Хат хитой чой қоғозига ёзилиб, уч букланиб солинибди. Лекин вақт ўтиши билан намиқиб саргайиб, эскириб кетибди. Муса уни ўқий олмади.

— А ну-ка, дай сюда!— деди Сергей хатни қўлига олиб. Бироқ бу хат унга чумоли изига ўхшаган бир нарса бўлиб, бутунлай нотаниш кўринди. Хатта маҳлиё бўлиб, ҳамманинг олдидаги чойи совиб қолди. Хат уларнинг қўлидан бир-бир ўтди, бироқ уни ҳеч ким ўқий олмади.

Шу пайт эшикдан уч одам кириб келди: уларнинг бири раис бўлиб, қолган иккитаси ёқаларига қизил таққан нотаниш одамлар эди. Қизил ёқалиларнинг бири Муса билан Зиёбекка сал танишроқ туюлса ҳам, аниқ эслаёлмай чўчиб ўрниларидан туришди. Мусанинг хаёлидан кеча кечқурунги Тўлбош воқеаси ғиз этиб ўтди. «Энди онамизни Учқўрғондан кўрсатади», деб ўйлади у ичида. Ҳойнаҳой, Зиёбек билан Сергей ҳам шундай деб ўйлашган бўлса керак, ранглари қув ўчиб кетди. Бироқ улар кириб келишлариданоқ кулиб киришди. Бу уларга сал тасалли берди!

— Ҳорманглар энди!— деди раис муғамбирона кулиб.

— Раҳмат, раис ака,— деди Муса сал хижолат тортгандек бўлиб. Раис ҳам бошқа ҳеч нарса деб уларни уялтириб ўтирмади. Раис билан бирга кирган кишилар ҳам ҳамма гапдан хабардор бўлишса керак, ортиқча ҳеч нарса дейишмади.

— Ия, мана бу мен ковакдан топиб олган болам-ку,— деди ҳалиги қизил ёқали киши бирдан. У—Тожиёв эди.

— Амаки,— деди Муса уни таниб, Зиёбек ҳам уни таниди.

— Ҳа, ўша амакинг...

Йигитлар уларга жой беришди.

— Хўш, нима қияпсизлар?— деди раис.

Болалар бир-бирларига имо қилишди. Сергей ҳалиги тумордан чиққан хатни раисга узатди.

— Вы можете читать?

Раис хатни олиб ҳижжалаб кўрди, ўқий олмагач, Тожиёвга берди. Тожиёвнинг саводи бор экан, шариллагиб ўқиди:

Камол эт касбким, олам уйидин,
Сенга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак баайни,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Тожиёв ўйланиб қолди: «Ие... бу ҳазрати Навоийнинг машҳур рубойси-ку! Қизиқ, бир саводсиз қозоқ ўзбек шоири ёзган рубойини нечук бўйнига тумор қилиб осиб юрибди?! Ҳм, қани энди у жаноби Жавлонбекнинг, ўзбек билан қозоқ ҳеч қачон эл бўлмайдн, деб қилган даъвоси! Уша аблаҳлар лоақал ўзбек билан қозоқнинг ота-боболаримиз замонларидан буён ёнма-ён иноқ, тотув яшаб келаётганларини тан олсалар экан...»

Жимликни Тожиёвнинг ўзи бузди:

— Бу шеърни улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ёзган. Мазмуни: дунёга келиб, ўқмай, ундан билимсиз ўтмоқ—ҳаммомга кириб ювинмай, нопок чиқмоқ билан баробардир, дегани. Демак, бундан чиқдики, раҳматлик Суюм оға сизларнинг ўқиб, одам бўлишларингизни, истаган. Ҳа, у туморни бекорга Кенжанинг бўйнига осиб қўйган эмас экан... Эҳ, яхши кунлар насиб бўлмади шўрликка,— деди у хўрсиниб.— Мана, кўрдингларми, унинг айби нимада? Яхши кунларни қўмсаганида! Сизлар ҳали ҳеч нарсани билмайсизлар, болаларим. Колхоз тузумига қарши кишилар қанчадан-қанча яхши ниятли кишиларни йўлдан урмади. Улар ҳали пана-панада биқиниб юриб, энг яхши, фаол кишиларимизни, фирқа аъзоларимизни, комсомолларимизни ўлдириш, йўлдан уриш пайдалар. Тўғрими, раис?

— Тўғри, ҳали кураш тамом бўлгани йўқ.

— Мана, сенинг тоғанг Асқарни олайлик,— деди Тожиёв Мусага.— Нима учун қамалди деб ўйлайсан?

Муса жавоб беролмади. «Шариф ячейкани калтаклагани учун...» дейишга эса—тили бормади.

— Билмайсан,— деди Тожиёв.— Содда бўлгани учун, ўғлим, содда бўлгани учун. У фақат шунинг учун тухмат билан қамалди.

— Тухмат билан?!— деди Муса ҳайрон бўлиб. Ҳамма Тожиёвнинг оғзига тикилди.

— Ҳа, тухмат билан,— деди Тожиёв.

— Қандай қилиб?!

— Садивоққосни танийсизлар-а? Ана ўша одам ўзига қарашли кишилар билан Шариф ячейкани ўлар ҳо-

латда калтаклаб, айбларини Асқар акага тўнкарган, тушундингларми!..

— Демак, Асқар тоғам нотўғри қамалган экан-да.

— Ҳа, тухматчилар жазоланиб, тоғанг бугун эрталаб озод қилинди,— деди Тожиев. Ҳамманинг юзига хурсандчилик югурди.— Коризда қариндошлари бор-миди?

— Ҳа,— деди Малика хола кўз ёшларини артиб.— Синглиси бор. Мусажоннинг онаси.

— Бўлмаса, ўша ёққа чиқиб кетди. Эрталаб келишди.

— Шарифжоннинг аҳволи қалай, билмайсизми?— деб сўради Салимжон ундан.

— Тузук, яқинда чиқиб қолади. Қалаванинг учини Шарифжон топиб берди-да. Агар у ҳеч нарса деёлмаганда, Асқар ака бечора. озод қилинмаган бўларди. Эҳ, болаларим...— деб бир оз сукут қилди Тожиев. Кейин Зиёбекдан сўради:— Хўш, сенинг отангни ким ўлдирди, деб ўйлайсан?

— Менинг отамни?! Ўлдирилган?!

— Ҳа, сенинг севикли отангни Жавлонбек, Ҳайдарбой, Болтахўжалар калтаклаб, заҳар бериб ўлдирганлар. Заҳарни табиб орқали бердирганлар.

— Менинг отамни-я?— деди Зиёбек ўрнидан сапчиб туриб. Тожиев унинг елкасидан босиб ўтқазди.

— Ҳа, ўғлим, улар кўпгина оталарнинг бошига етишди. Уларни душманларимиз фақат колхозга киримиз деганлари учунгина шундай қилишди.

— Мен у Ҳайдарбойга кўрсатиб қўяман!— деди Зиёбек яна ўрнидан сапчиб туриб ва дарвоза томонга қараб интилди.

— Шошма, сабр қил, ўғлим,— деди Тожиев салмоқ билан уни тўхтатиб.— Улар шу бугун қўлга олинди... Ҳайдарбой ҳам, Болтахўжа ҳам, Садиваққос ҳам, Мароziқ табиб билан Давқора ҳам. Уларнинг раҳнамоси Жавлонбек эса бундан икки кун илгари ҳибсга олинган эди. Ҳамма бўлган гапни ўзи айтиб беришга мажбур бўлди, аблаҳ. Улар энди халқ суди олдида қилмишларига яраша жавоб беришади.

— Ия, Жавлонбек райкомда ишламасмиди, амаки?— деди Муса ҳайрон бўлиб.

— Тўғри, райкомда ишларди. Ҳукумат органларимизда ҳам, ўзларининг кирдикорларини яшириб юрган қора ниятли кишилар йўқ эмас. Буларни билиш керак. Ҳа, майли. Кейин-кейин ҳаммасини билаверарсизлар, ҳо-

зирча эса, бизларга рухсат,— деди Тожиев ўрнидан тураркан. Ҳамма унинг ҳурматига ўринларидан туришди.— Хўп, энди кетайлик, анча ўтирдик. Сизлар ҳам яхшилаб жойлашиб олинглар. Эртага Асқар ака ҳам келиб қолар,— у Кенжанинг елкасидан ушлаб эркалади:— Сен албатта мактабга борасан, ўқийсан, мулла бўласан. Даданг учун, ойинг учун, бутун умри нодонликда ўтган халқимиз учун ўқийсан, тушундингми, ўғлим? Мана акаларинг, опаларинг ҳам ўқийди. Тез кунда мактаб очамиз, ҳаммангиз ўқийсиз.

Муса севинчини яширолмай, ер остидан Ҳурига қараб қўйди. Ҳури ерга қаради.

— Энди, холажон, мана бу бола ҳам сизларникида тура турсин.— деди раис чиқиб кетаркан, Сергейни кўрсатиб.— Бечора боланинг ота-онаси йўқ экан, детдомдан чиқибди. Колхозимизга биринчи тракторни шу бола ҳайдаб келди. Қадами қутлуғ экан.

— Жоним билан, айланай.

— Холамнинг болалари кўпайиб, бой бўлиб қолдику, а?— деди кулиб Тожиев.

— Худого минг қатла шукур,— деди Малика хола Тожиевлар чиқиб кетгандан кейин ҳам ўзича сўзлашиб.— Болаларимдан ўргилай. Қани, энди яна икки қизим бўлса-ю, Зиёбек билан Сергейжонга бериб қўя қолсам.

Ҳури дугонаси Барно билан нарироқда турганди. Ойисининг ҳалиги гапидан кейин Мусанинг кўзига кўзи тушиб, уялганидан тескари қаради. Қанчадан бери бутун жисми қулоққа айланиб кутиб юргани шу сўзни ўз қулоғи билан эшитиб, Мусанинг ҳам баҳри дили очилиб кетди. Бу сўз унга қандайдир руҳ, куч бахш этди. Бу сўз кечгача унинг қулоқлари тагида жаранглаб турди.

Маслаҳат билан Мирзарайим ака, Сергей шу ерда қоладиган ва Мирзарайим ака шу чоққача Ҳайдарбойнинг отларини боққан бўлса, энди колхоз отларини боқадиган бўлди. Сергей ҳам тракторга Муса билан бирга шу ердан чиқади. Унча узоқ эмас, эртадан бошлаб трактор Қарсақлининг нариги бетига келиб ер ҳайлайди. Бошқалар ҳам Салимжон бошлиқ бир бригада ташкил этиб, ўша жойда ишлашадиган бўлишди.

Ҳамма иш саранжом бўлгандан кейин, Барно билан Салимжон уй-уйларига кетишмоқчи бўлиб отланганларида, Ҳури, Муса, Зиёбеклар уларни кузатиб қўйгани кўчага чиқишди.

Озод ёшларнинг руҳлари тетик ва ўзлари хурсанд эдилар. Бу эркинлик дунёни яна ҳам гўзал кўрсатди уларнинг кўзларига! Уларнинг назарида Яккатут шу кунгача гўё бир жирканч парда тагида ётгану ўша парда қишлоқ юзидан бугун кўтарилгандек эди. Шу кунгача қафас бўлиб кўринган қишлоқлари уларнинг кўзларига энди бутун гўзаллиги билан намоён бўлганди. Энди ботиб бораётган қуёшнинг сўнгги нурлари осмон билан ўпишган кўм-кўк мирзатеракларнинг уч-учларида жилоланиб турарди. Ёшлар эртага иш бошида—далада учрашмоқчи бўлиб хайрлашаётганларида, куни билан оламни тандирдек қиздирган, бутун борлиққа нур берган қуёш қизариб ботиб борарди. У Ҳури, Муса, Зиёбекларнинг назарида, ботиш азалий одати бўлгани учунгина эмас, балки эртага бугунгидан ҳам чароғонроқ бугунгидан ҳам нурлироқ бўлиб чиқиш учун ботиб бораётгандек туюларди.

*Туркистон — Тошкент,
1959 — 1961 йиллар*